

MLADI U ERI POSTISTINE

Evropski identitet i obrazovanje

Priredile

IZABELA KISIĆ i SEŠKA STANOJLOVIĆ

Helsinški odbor
za ljudska prava
u Srbiji

37
HELŠINŠKE SVESKE

MLADI U ERI POSTISTINE

EVROPSKI IDENTITET I OBRAZOVANJE

Priredile
**IZABELA KISIĆ i
SEŠKA STANOJLOVIĆ**

Beograd, 2018.

MLADI U ERI POSTISTINE – Evropski identitet i obrazovanje
Biblioteka Helsinške sveske, knjiga br. 37

Priredile:

Izabela Kisić i Seška Stanojlović

Izdavač:

Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji
www.helsinki.org.rs

Za izdavača:

Sonja Biserko

FONDACIJA ZA OTVORENO DRUŠTVO, SRBIJA
OPEN SOCIETY FOUNDATION, SERBIA

Projekat "Mladi u eri postistine: Proširi vidike" realizovan je uz podršku Fondacije za otvoreno društvo, Srbija. Mišljenja izrečena u ovoj publikaciji su isključivo odgovornost autora i ne odražavaju nužno stavove Fondacije.

Oblikovanje, slog i naslovna strana: *Ivan Hrašovec*

Fotografija: www.123rf.com

Štampa: *MMtimgraf*, Beograd

Tiraž: 300 primeraka

Avgust 2018.

CIP запис је доступан у електронском каталогу Народне библиотеке Србије

ISBN 978-86-7208-211-1

COBISS.SR-ID 267400204

Sadržaj

UVOD

Prilog svetskoj debati	5
Obrazovni sistem i položaj mladih u Srbiji	9

I MEĐUNARODNI I LOKALNI KONTEKST

Vladimir Gligorov: Demokratija, pluralizam i ekstremizam	15
Aleksandra Bosnić Đurić: Biti građanin Evrope	32
Boris Varga: Zapadni Balkan: Geopolitika nedovršenih država	42

II PREDLOZI PRAKTIČNIH POLITIKA

Odgovor mladih na kadriranu stvarnost.	59
Interkulturalizam vs. etnički nacionalizam	67
Pluralizam vs. ekstremizam	72

III DEBATE U BEOGRADU I NOVOM SADU

Debata u Beogradu: Evropske vredosti i evropski identitet	76
Debata u Novom Sadu: Škole bez liberalne ideologije	99

UVOD

Prilog svetskoj debati

U aktuelnim javnim debatama centralno mesto zauzeo je evropski identitet. Debatu su “zapalile” ogromne promene nakon kraja hladnog rata, nestanka dva suprotstavljena bloka, etnički konflikti, migracije, političko-socijalna kriza liberalnih društava, kao i masovno odbacivanje vrednosnih orijentacija na kojima su Evropa i svet građeni posle Drugog svetskog rata i sloma nacizma. U porastu je interesovanje za pitanja državljanstva, etniciteta i pojma “biti građanin”. Politička upotreba kolektivnih identiteta ozbiljno utiče na živote ljudi i politike na kojima se grade društva. Mnogi teoretičari s pravom problematizuju i sam pojam kolektivnih identiteta, pre svega onih etničkih koji su izrazito isključivi.

Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji pokrenuo je seriju okruglih stolova na ovu temu pod nazivom “Mladi u eri postistine: evropski identitet i obrazovanje”. Na njima učestvuju intelektualci, pre svega mlađe generacije, aktivisti, predstavnici civilnog društva, ali i srednjoškolci i studenti. Cilj nam je da iz te otvorene debate, u kojoj se mogu čuti i polemički tonovi, proizađu autentični predlozi, koji će uticati na praktične politike i (ne)formalno obrazovanje mladih.

Nаша ranija istraživanja i iskustva iz razgovora sa mladima pokazuju da su kolektivni identiteti njima važni, te da krucijalnu ulogu u njihovoj izgradnji ima pripadnost etničkoj grupi i veri. Iako u evrointegracijama vide potencijal za, recimo, bolje školovanje ili ekonomski napredak, sporost ovog procesa i unutrašnja propaganda, okreću ih ka drugim međunarodnim akterima. Mladi Srbi se okreću Rusiji i Putinu, Bošnjaci Turskoj i Erdoganu, a Mađari severnom susedu i Orbanu. Veliki uticaj na mlade ima i istorijski revizionizam, bez obzira kojoj etničkoj grupi pripadaju. Dovođenje u pitanje patrijarhalnih vrednosti, gotovo uvek izaziva veoma burnu reakciju i otpor mladih.

Takve vrednosne orijentacije posledica su pre svega, širenja lažnih vesti i dominantnih interpretacija i narativa u medijima, školi i porodici koji su osma-desetih ušli u javni prostor i postali dominantni ratnih devedesetih. Ovi narativi podupreti su sada i globalnim kontekstom.

Da li je narativ o evropskom identitetu u obrazovanju ključ promena i da li je dovoljno inkluzivan? Kad kažem evropski identitet, ne zagovaram evrocentrizam,

posebno sada kada je u funkciji isključivanja iz socijalnog i ekonomskog života onih koji u Evropu dolaze s različitih kontinenata i zemalja, ili onih koji ne pripadaju Evropskoj uniji. Evropski identitet u zemljama Balkana koje teže EU je politički instrument podrške integracionim procesima. To je i put prelaska iz jednodimenzionalnog nacionalističkog i ratnog identiteta u višedimenzionalni građanski identitet. Tokom debata, pokazalo se i da će pitanja klasne svesti, socijalno-ekonomske pravde i jednakog pristupa obrazovanju dominirati budućim diskusijama.

Nije nam namera nametanje alternativnih interpretacija, već razvijanje kritičkog mišljenja kod mladih u smislu prepoznavanja represivne društvene prakse i nametnutih kolektivnih identiteta koji isključuju druge, kao i, kako da se tome suprotstave.

Evropski identitet (identiteti) je jedna od centralnih istraživačkih tema i Evropske komisije, još od ranih devedesetih. Do interesovanja evropske birokratije za nju došlo je iz praktičnih razloga, to jest interesa Evropske komisije da nađe odgovore na pitanja, kako različiti procesi identifikacije s Evropskom unijom oblikuju integrativne procese i razvijaju solidarnost među Evropljanima.

Uoči samita evropskih lidera u Getinburgu, u novmebru 2017, Evropska komisija je objavila smernice posvećene jačanju zajedničkog evropskog identiteta putem obrazovanja i kulture pod geslom “jedinstvo u razlikama”. Dokument je namenjen Evropskom parlamentu, Savetu Evrope, Evropskom ekonomskom i socijalnom komitetu i Komitetu regija. Nastao je kao reakcija na buđenje populizma “kod kuće” i van EU, širenje lažnih vesti i manipulacije informativnim mrežama. Budući da se EU administracija ne meša u obrazovanje i kulturu zemalja članica i prepušta ih nacionalnim, regionalnim i lokalnim vlastima, njena uloga je ograničava na jačanje saradnje i podršku nacionalnim projekatima u tim oblastima. Konstatovano je da obrazovanje i kultura čine Evropu privlačnom za učenje i rad, kao prostor obeležen slobodom i zajedničkim vrednostima, koje se reflektuju u osnovnim pravima i otvorenom društvu. Obrazovanje, kako je ocenjeno, stvara osnovu za aktivnog građanina i pomaže u prevenciji populizma, ksenofobije i nasilnog radikalizma. Uz kulturu, obrazovanje igra i krucijalnu ulogu u prekograničnim susretima i sticanju iskustva šta znači biti “Evropljanin”.

U jednoj od analiza koju je naručila Evropska komisija navodi se da zajedničke akcije koje prelaze državne granice, kao što je angažman u društvenim pokretima ili rad u organizacijama sa zajedničkim ciljevima (npr. ekološke organizacije) mogu da promovišu osećaj evropskog identiteta s obzirom da kolektivne akcije uzimaju u obzir i perspektivu “drugog”.

Jedno od važnih pitanja jeste i kako uključiti zemlje kandidate za članstvo u EU u debate o budućnosti Evrope i evropskom identitetu (identitetima). Izolovanost periferije i frustracija zbog stalnog odlaganja priključenja, podstiče evroskepticizam i pasivnost mladih koji suštinski podržavaju evropske integracije.

Publikacija “Evropski identitet i obrazovanje” nastala je iz serije razgovora i debata u organizaciji Helsinškog odbora. Uvodni deo knjige čine esiji i političko analitički tekstovi koji se bave međunarodnim i lokalnim kontekstom u kome odrastaju mladi u Srbiji: “Demokratija, pluralizam i ekstremizam” (Vladimir Gligorov), “Šta znači biti građanin Evrope” (Aleksandra Đurić Bosnić) i “Zapadni Balkan: geopolitika nedovršenih država” (Boris Varga).

Drugi deo čine predlozi praktičnih politika namenjenih onima koji se bave i institucionalnim i neformalnim obrazovanjem mladih. Predlozi ukazuju na najbolje pristupe u nastavi koji bi vodili razvijanju kritičkog mišljenja mladih i upoznavanju sa alternativnih sadržajima. Jedan od ciljeva je i podstaći mlade na aktivizam za demokratsko društvo zasnovano na promovisanju ideja pluralizma, interkulturalizma, solidarnosti i socioekonomskih prava. Preporuke idu u tri pravca: 1. Osnaživanje ideje aktivnog građanstva, 2. Medijsko opismenjivanje i razvoj kritičkog mišljenja mladih i 3. Unapređivanje i osavremenjivanje školskih sadržaja i postojećih pristupa obrazovanju dece u školama.

Predlozi praktičnih politika bili su tema javnih debata u Beogradu i Novom Sadu, u kojima su učestvovali intelektualci i aktivisti uglavnom mlađe generacije, koji se bave pitanjima identiteta i obrazovanja. Izvode iz debata takođe objavljujemo u ovoj publikaciji.

Jedna od ozbiljnih dilema je, kako je uopšte moguće promovisati kosmopolitizam, interkulturalizam, antifašizam i otvoreno društvo u sadašnjoj Srbiji, ali i u Evropi gde jačaju ekstremističke ideje, strah od “drugog” i “drugačijeg”, borba za očuvanje sopstvenog, navodno ugroženog identiteta.

Neformalno obrazovanje zasnovano na pomenutim principima demokratskog društva dostupno je malom broju učenika. Govoreći i na osnovu sopstvenih iskustava, mnogi učesnici su ukazali na ozbiljan nedostatak dobrih kadrova u obrazovanju. Građansko obrazovanje u osnovnim i srednjim školama je marginalizovano. Učesnici su iznosili i ozbiljne argumente za ukidanje veronauke u školskoj nastavi.

Većina učesnika rešenje pomenute dileme vidi u jačanju neformalnog obrazovanja, koje bi bilo način za stvaranju uslova za uvođenje sličnih sadržaja i metoda u školski sistem. To je šansa da se privuku mladi ljudi čija interesovanja i ambicije ne može da prati rigidni obrazovni sistem. Pozitivna iskustva

interkulturalizma u Jugoslaviji i jugoslovenskog socijalizma, zajednička prošlost, istorija i kultura, nose potencijal za razvoj interkulturalizma u obrazovanju u čitavom regionu. Drugi način su mali koraci unutar institucija koji zavise pre svega, od angažmana pojedinaca i njihove hrabrosti.

Ovom publikacijom želimo da doprinesemo lokalnoj, ali i široj debati o evropskom identitu i kreiranju novih evropskih politika koje bi efikasnije odgovarale na izazove.

Knjiga i video zapisi koji obuhvataju širi deo rasprave, biće dostupni i na sajtu Helsinškog odbora.

Izabela Kisić

Obrazovni sistem i položaj mladih u Srbiji

Vlada Srbije usvojila je Strategiju za razvoj obrazovanja do 2020. godine u cilju unapređenja sistema obrazovanja. Strategija bi trebalo da pruži osnovu za oblikovanje ključnih zakonskih, podzakonskih i drugih regulatornih instrumenata funkcionisanja i razvoja obrazovanja i da služi kao osnovni strateški instrument kojim se sistem obrazovanja u Srbiji efikasno i prihvatljivo prevodi iz postojećeg u željeno i ostvarivo stanje od 2020, dalje. Rok Strategiji ističe za dve godine, a većina predloženih rešenja nije sprovedena u delo.

Izazovi su brojni, nova zakonska rešenja se kriju od javnosti, u izradi njihovih nacрта učestvuju ljudi čija se imena ne znaju, ne konsultuju se oni koji bi mogli stručno da doprinesu kvalitetu predloženih zakona, i ne prate se ritam i rešenja koje je predvidela Strategija za razvoj obrazovanja. Postoji hiperprodukcija diskutabilnih doktorata, profesura i naučnih radova, a Univerzitet i SANU su i dalje jedni od najkonzervativnijih segmenata društva.

Kao uvek aktuelno pitanje nameće se izuzetno nisko izdvajanje države za nauku, koje iznosi samo 0,35 odsto bruto domaćeg proizvoda ili 15 eura po stanovniku.

Udžbenici i nastavni planovi i programi u školama nisu uvek adekvatni. Udžbenici i nastavni materijali i dalje sadrže obilje stereotipa i predrasuda prema određenim društvenim grupama; nekih grupa dece uopšte nema u udžbenicima, nedostaju teme o nediskriminaciji, toleranciji, uvažavanju različitosti i slično, što je jedan od uslova da se svako dete dobro oseća u školi, ali i kao deo zajednice. Udžbenici su neprilagođeni dečjem uzrastu, veroučitelji ne ispunjavaju norme u vaspitno-pedagoškom smislu, pojedinci pokušavaju da se nametnu preko obrazovnog sistema kao verske i političke vođe, itd. Zakon ne znači ništa, jer inkluzija ne može da uspe dok ne postane sredstvo za postizanje ravnopravnosti. Van sporadičnih slučajeva teško da se deca, čijih slika nema u udžbenicima i za koje nije obezbeđen prostor, osoblje, programi mogu osećati ravnopravno. Još teže ih druga deca mogu prihvatiti kao ravnopravne. Uloga državno organizovanog obrazovanja je da doprinese međusobnom upoznavanju i zbližavanju, a ne stvaranje uslova za podvajanje učenika na verskoj, etničkoj, kulturnoj, ideološkoj ili bilo kojoj drugoj osnovi.

Škola se poima kao institucija u kojoj se znanje usvaja, gde predavači imaju sve relevantne informacije potrebne da bi đaci nešto naučili, a udžbenici predstavljaju normativ znanja koji država propisuje. Udžbenici tako, osim kao nastavno sredstvo, služe i za prenošenje određenih vrednosnih normi i poželjnog načina razmišljanja, i ma koliko se u zvaničnom diskursu negiralo uplitanje političkog i ideološkog u njih, realnost je zapravo drugačija. Tako se stvara poželjna zvanična slika prošlosti pomoću udžbenika istorije u kojima se prošlost (najčešće) jedne nacije predstavlja manipulisanjem istorijskim činjenicama. Specifičnost istorijskih udžbenika je u tome što se u njima ogleda kultura sećanja jednog društva. Samo sećanje zapravo, predstavlja ne samo širi nego i kompleksniji pojam od istorije, jer se u njemu, pored istorijskih činjenica i njihovih interpretacija, sadrže i emocije, stavovi, ideologija, mitovi i stereotipi. Ukoliko je cilj da obrazovni sistem obezbedi razumevanje društva i dominantnih vrednosnih normi i da doprinosi stvaranju boljeg društva, neophodno je istorijske činjenice u udžbenicima predstaviti što istinitije i objektivnije i uvek skretati pažnju na ideološke i političke interpretacije u njima.

Ono što se nije promenilo u udžbenicima istorije u odnosu na Miloševićevo vreme je i dubinska matrica i nacionalistički diskurs u kojem je srpski narod žrtva, narod koji nikada nije vodio osvajачke ratove, što odražava dubinski ideološki kontinuitet sa prethodnim režimom. Takođe, ni najmanje se nije promenio odnos prema ratovima devedesetih u odnosu na način na koji su interpretirani u vreme kad su bili u toku. Ratovi se i dalje objašnjavaju isključivo kao posledica separatizma Slovenije i Hrvatske, koje su jedine optužene za rušenje zemlje. Što se zločina u ratovima tiče, oni se sada mogu naći u školskim knjigama, ali tako što su pobrojani svi zajedno. Na spisku pretežu zločini nad srpskim narodom, čime se ponovo podvlači njegova pozicija najveće žrtve, čak i u ratovima devedesetih. Uporedna istraživanja udžbenika u današnjim državama bivše Jugoslavije pokazala su da su u najvećem broju udžbenika u svim državama u nastavi istorije ostali svi argumenti koji su korišćeni u ratnim ideologijama za izazivanje rata. Time se formira odnos sadašnjih i budućih generacija prema tim ratovima, a pozicije ostaju nepromenljive i nepomirljive, što konflikt drži i dalje otvorenim i daje argument onima koji govore da se rat u Jugoslaviji nije završio.

Status predmeta građanskog vaspitanja se ne poboljšava.

Tokom 16 godina, otkako su u školama uvedeni predmeti građansko vaspitanje i veronauka nijednom nije urađena ozbiljna analiza efekata nastave. Analiza predmeta u osnovnim i srednjim školama, kao i obrazovnih profila je

uobičajeni posao Zavoda za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja. Međutim, na taj način veronauka i građansko nikada nisu bili analizirani. Jedini egzaktni podaci kojima Ministarstvo raspolaže pokazuju da u ovim predmetima učestvuje oko 3000 predavača, a da je odnos dece koja idu na jedan ili drugi predmet otprilike pola-pola. Ocene su i dalje opisne i ne utiču na prosek; u osnovnoj školi roditelji potpisuju na koju će nastavu ići njihovo dete, i to se neretko bazira na volji dece, dok u srednjoj školi đaci biraju sami. Studije slučajeva sugerišu da su građansko vaspitanje i verska nastava u izvesnom smislu razvili konkurentski odnos i da to može da bude povezano i s određenim tenzijama. U takvim okolnostima jedan od ova dva predmeta može da bude marginalizovan, što utiče na status predmeta u školi. I praksa i istraživanja pokazuju da je stručno usavršavanje i obrazovanje predavača građanskog vaspitanja od suštinskog značaja za unapređenje kvaliteta nastave. Nastavnici su najređe orijentisani ka promovisanju kritičkog mišljenja i najčešće nisu spremni da ocenjuju u saradnji s učenicima. Ovo može ukazivati na to da nastavnici ipak nisu u potpunosti spremni da prihvate konkretno učešće učenika u nastavnom procesu, iako generalno jesu okrenuti ka tome da čuju mišljenje svojih učenika. Nastavnici, pre svega, osećaju potrebu za dodatnom profesionalnom obukom – za literaturom i priručnicima koji bi im pomogli u radu, seminarima na kojima bi imali priliku da nauče više o realizaciji građanskog vaspitanja, o obrazovanju za demokratiju i građansko društvo, potom za predavanjima stručnjaka iz relevantnih oblasti. Tokom 2016, i 2017. godine govorilo se o promenama u Nacrtu zakona o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja kojima bi došlo do ukidanja obaveznosti i veronauke i građanskog vaspitanja. Međutim, ministar prosvete Mladen Šarčević izjavio je da će verska nastava i građansko vaspitanje i ubuduće biti obavezni izborni predmeti i da se njihov status neće menjati.

Prema dostupnim podacima, samo je 2011. godine iz zemlje otišlo 562.000 ljudi, od toga 61.000 visokoobrazovanih. Poređenja radi, dvadeset godina ranije iz zemlje je otišlo samo 2 odsto stanovništva, dok sada taj procenat iznosi 15 odsto. Prema poslednjim podacima, broj mladih u Srbiji koji su nezaposleni iznosi 200.000, odnosno 36 odsto od ukupnog broja nezaposlenih, što Srbiju pozicionira na vrh liste evropskih zemalja. Vlada je donela nekoliko uredbi za poboljšanje položaja mladih na tržištu rada kako bi se smanjila njihova nezaposlenost, kroz mahom neplaćene studentske prakse, potplaćene studentske poslove i volontiranja. Osim velikog broja nezaposlenih, oni koji imaju nekakav posao bore se da na tim radnim mestima ostanu uprkos lošim uslovima rada, niskim zaradama i gotovo nepostojećim radničkim pravima. Oni koji ipak

uspeju da završe fakultete, suočeni sa opisanom situacijom, sve češće odlaze u inostranstvo na rad. Prema podacima Svetskog ekonomskog foruma, Srbija se nalazi na 141. mestu, od 144 države, po kapacitetu da zadrži mlade ljude. Upravo zbog loših uslova života sve veći broj mladih ljudi, više i manje obrazovanih, nastoji da se odseli u inostranstvo. Više od trećine mladih stručnjaka danas, zbog teškog pronalaženja posla, smatra da je trebalo da upišu drugi fakultet (34 odsto), ili studijski program (41 odsto), zabeležilo je istraživanje iz 2014. godine u okviru CONGRAD TEMPUS projekta. U uslovima osiromašenja stanovništva i smanjivanja raspoloživih resursa, nije neobično da se mladi oslanjaju na porodicu tokom školovanja i traženja posla, a u manjoj ili većoj meri i kad se zaposle. To nije pitanje mentaliteta, kako se često predstavlja u javnosti, već racionalna reakcija na nepostojanje okruženja podsticajnog za obrazovanje i rad. Sve ovo mnogo češće dovodi do dalje fragmentacije i intenziviranja konkurencije među mladima, nego što dolazi do udruživanja u cilju poboljšavanja uslova obrazovanja i rada. Studentski pokret kao da se na svakih nekoliko godina resetuje, što nije neobično kada se ima u vidu protočnost ljudi kroz obrazovni sistem. Ukoliko novoformirani studentski pokreti uspostave dobru strukturu i kanale komunikacije i povežu se s drugim progresivnim pokretima, ima nade da se dalja erozija obrazovnih i radnih prava može obuzdati jakim pritiskom na donosioca odluka.

Pitanje reforme obrazovanja zavisi isključivo od Srbije, zainteresovanosti državnih institucija i celokupnog društva. Za razliku od drugih oblasti gde je moguće veće uplitanje Evropske unije i nametanje određenih reformi, u oblasti obrazovanja skoro sve zavisi isključivo od potencijalnih zemalja članica. U okviru pregovaračkog Poglavlja 26, koje se odnosi na obrazovanje i kulturu, navodi se da su obrazovanje, obuka, programi za mlade i kultura primarno u nadležnosti država članica. Najnovije istraživanje Eurobarometra koje je objavljeno 14. juna 2018. godine, pokazuje da pozitivnu sliku o EU ima 39 odsto građana Srbije, za dva procentna poena manje nego u jesen 2017, negativnu 22 odsto, a neutralnu 37 odsto, isto kao i u članicama EU. Istraživanje je takođe pokazalo da najbolje mišljenje o EU imaju mladi od 15 do 24 godine, posebno studenti što predstavljati potencijal za veću podršku evropskim integracijama.

Jelena Džombić

I MEĐUNARODNI I LOKALNI KONTEKST

VLADIMIR GLIGOROV

Demokratija, pluralizam i ekstremizam

Sažetak

Desni i levi populizam se razlikuju, jer je prvi klasni, dok je drugi nacionalistički. Među njima, međutim, postoje sličnosti u sredstvima, a ponekad i u poželjnim ciljevima. U uslovima zaoštrene ideološke konkurencije i, pogotovo međudržavnih, posebno teritorijalnih sporova, desni populizam ima veću mobilizacionu snagu i stoga veće izglede da osvoji vlast. Oba su autoritarna, pri čemu je teže demokratizovati desni autoritarizam. Oba valja razlikovati od totalitarnih sistema, mada mogu k njima da vode. Neki vid institucionalizacije međunarodnih odnosa je od velikog značaja da do širenja populizma ne dođe. U napisu se koriste primeri iz Jugoslavije i Srbije.

Uvod

Demokratije nisu bezuslovno stabilne. Da li će biti, zavisi od bar tri stvari. Jedna jeste pluralizam interesa. Druga jeste postojanost vrednosnih opredeljenja. Treća jeste bezbednost, fizička, pravna i socijalna. Kako se demokratije destabilizuju? I koja je uloga populizma u tome?

Pluralizam interesa

Teorijski posmatrano, potrebno je usaglasiti tri konkurentna ishoda u tri oblasti javnog odlučivanja. Jedna jeste politička, gde je od ključnog značaja raspodela moći, gde je moć izražena stepenom podrške, kakogod da se ona mobiliše (Gligorov 1985). Druga jeste ideološka, dakle vrednosna opredeljenost pojedinaca ili grupa. Treća jeste, u najširem smislu, privredna, gde je reč o pravičnosti raspodele, ili o nejednakosti.

Ove tri dimenzije imaju različitu strukturu ili, drugačije rečeno, konkurencija – politička, ideološka, privredna – dovodi do različite distribucije u svakoj

od njih. Recimo, politička konkurencija teži da ukрупnjava podršku, jer većina jedne ili druge vrste ima veći uticaj na odluke, recimo, vlasti, usled čega najčešće ne daje prednost perifernim ili manjinskim interesima. Nasuprot političkoj, ideološka konkurencija teži da osnažuje autentične, izvorne, prave ili dosledne stavove i stoga može da daje prednost manjinskim, ali u nekom smislu, istinitim ili moralnim vrednovanjima. Konačno, nejednakost podstiče nesaglasnost između, recimo, srednje klase i siromašnih, o nesaglasnosti i jednih i drugih sa bogatima da i ne govorimo.

Tako postoje tri konkurentne dimenzije odlučivanja: jedna, u kojoj se udružuju ljudi sličnih interesa kako bi uvećali političku moć, druga, koja suprotstavlja dosledne sa, recimo, pragmatičnim stavovima, i treća koja je redistributivna, recimo, po klasnoj osnovi (Acemoglu, Egorov, Sonin 2012).

Primeru radi, demokratsko odlučivanje, odlučivanje većinom, dovodi do podele na većinu i manjinu; ideološki sporovi, na pravoverne i revizioniste; privredna konkurencija, na siromašnije i bogatije. Ukoliko su, na primer, interesi dovoljno raznoliki, većinski skup interesa, većinska koalicija interesa, koja bi demokratskim odlučivanjem trebalo da bude i program vlasti, uglavnom je skoncentrisana oko centra političkog prostora. Međutim, kako ideološki stavovi teže ispravnosti i valjanosti, imaju istinonosnu i etičku vrednost, teže pravovernosti, recimo, oni su, po prirodi stvari, veoma udaljeni jedni od drugih, tako da je sasvim moguće da ih brani manjina, zbog čega će istinski sledbenici ideologije biti pre zastupnici krajnjih, ekstremnih, a ne središnjih vrednosti – na primer, u odnosu na one koji su u saglasnosti sa preovlađujućim političkim interesima. Raspodela, pak, dobrobiti bi najčešće trebalo da je nagnuta na stranu na kojoj se nalaze imućniji, dakle, ustranu od interesa i vrednosti koje zastupa većina, mada obično ne i do krajnosti do koje mogu da idu ideološke podele.

Konkretnije, uzmimo raspodelu vrednosti u ovim trima dimenzijama u nekoj stabilnoj demokratiji. Interesi ne bi trebalo da su polarizovani, već bi trebalo da budu pluralistički i relativno ravnomerno raspoređeni u političkom prostoru, zbog čega bi oni koji se nalaze u nekoj vrsti središta trebalo da predstavljaju one oko kojih bi se složila većina glasanjem na izborima (Aristotelova ideja srednje klase ili, kasnije, građanske klase).

Ideološke vrednosti, međutim, moraju da održavaju određenu udaljenost jednih od drugih (šta nas razlikuje od njih), usled čega će, recimo, biti više ulevo i više udesno od onih koji su u skladu sa političkom većinom.

Raspodela dobrobiti bi imala određeni stepen nejednakosti, gde bi siromašnijih bilo više nego bolje stojećih, tako da bi prosečno imućna osoba bila

imućnija od one koja predstavlja demokratsku većinu (ovo je u osnovi takozvane teorije središnjeg glasača, iz koje se izvodi zaključak da demokratije teže da daju prednost siromašnjima).

Uzmimo da prostor sa ove tri dimenzije podelimo na levi i desni deo, ideološki bi trebalo da su suprotstavljeni ljudi sa ekstremnijim gledištima, ulevo i udesno od političkog centra, dok bi većinu predstavljao središnji glasač, onaj koji je potreban da jedna ili druga strana obezbede većinsku podršku, a opet prosečno imućna osoba bi se nalazila, recimo, udesno od tog središnjeg glasača.

Jasno je da većina zavisi od toga, da li je ili nije stabilan ovaj, nazovimo ga uopšteno, javni prostor. Jedan način da se odnosi u njemu promene jeste da se čitav prostor pomeri u levu ili desnu stranu. Uzmimo da su interesi relativno stabilni, recimo, usled ukupne društvene i privredne stabilnosti, pa da je i stepen nejednakosti relativno stabilan, prostor se može pomeriti u jednu ili drugu stranu ideološkom konkurencijom. Kako su ideolozi gotovo profesionalno dosledniji, ili dogmatičniji od većine njihovih sledbenika, ukoliko se politički i privredni interesi podrede ideološkim, na primer, zato što se smatra da je potrebno jasnije i doslednije opravdanje političkih i privrednih odluka, čitav prostor bi mogao da se pomeri u jednu ili drugu stranu.

Tako da je mogućnost političkog ekstremizma sadržana u samoj prirodi ideološke konkurencije.

Štaviše, zbog mogućnosti da se politički prostor pomeri ideološkom konkurencijom, ona može da bude instrumentalizovana upravo sa tim ciljem. Zbog toga, osim zalaganja za pravo tumačenje nekog ideološkog učenja, ona može da bude i racionalizacija pojedinih političkih ili privrednih interesa. I zaista, izraz ideologija se koristi u oba smisla: kao autentično tumačenje određenih vrednosti i kao uzdizanje političkih ili privrednih interesa na nivo istinskih vrednosti. Možemo ih nazvati inherentnom i instrumentalnom ideologijom. I u jednom i u drugom slučaju, one teže ispravnom, nasuprot pogrešnom tumačenju, dogmatskom, nasuprot revizionističkom, zbog čega teže da budu ekstremnije ili nesklonije kompromisu od, recimo, političkih ili privrednih interesa. Cilj je da se privrženost vrednostima odvoji od posvećenosti ostvarenju interesa, ili od vođenja računa o tome da prihvatanje određene ideologije može da zahteva odricanje od postojeće ili ostvarive dobrobiti.

U meri u kojoj je ideološka konkurencija uspešna, javni će se prostor pomeriti ustranu, pa će, primera radi, biti više u skladu sa interesima bolje stojećih ili, u suprotnom slučaju, siromašnijih. Za to je potrebno i da se smanji uticaj pluralizma interesa ili bar da se oni polarizuju u skladu sa ideološkom podelom.

Poželjno i ostvarivo

Podela na ideološku i političku konkurenciju potiče od same prirode javnog delanja, gde je potrebno utvrditi poželjnost cilja i njegovu ostvarivost, gde društveni doprinos može da bude različito raspoređen. Svaki od ova tri elementa javnog vrednovanja i delanja može da bude predmet nezavisnog izbora – čemu bi trebalo da se cilja, ne mora da bude izabrano po osnovu ostvarivosti, dok sama ostvarivost može da zavisti od spremnosti, a ne samo od sposobnosti, od volje, a ne samo od dostupnih sredstava. Na primer, cilj može da obavezuje čak i ako nije ostvariv trenutno, već možda tek u budućnosti, dok nespremnost da se pristupi ostvarenju dostupnog cilja, jer podrazumeva, recimo, nepravičnu raspodelu odgovornosti, može da ga učini nepoželjnim.

Uzmimo, primera radi, Rolsovu realističnu utopiju (Rawls 1971), što je skup ciljeva i načina na koji se oni ostvaruju, koja je zamisliva i ostvariva ukoliko bi se značajno promenila raspodela prava i obaveza. To bi bila ideološka ponuda koja bi bila ekstremna u odnosu na postojeće političko i svako drugo ustrojstvo i, stoga, utopijsko. Mada ne i neostvarivo ukoliko bi se ideološki prostor dovoljno pomerio upravo u tu stranu i obezbedio potrebnu mobilizaciju političke podrške.

To je, dakle, način na koji se posredstvom ideološke konkurencije obezbeđuje legitimnost alternativnim političkim projektima.

Pretpostavka je, da je reč o poželjnom cilju koji je ostvariv ukoliko se obezbedi potrebna spremnost da se u njegovo ostvarenje uloži dovoljno potrebnih sredstava. U odnosu na realnu utopiju moguće je odrediti bar jednu vrstu populizma. Reč je o skupu poželjnih ciljeva koji nisu ostvarivi i to ne samo zato što nedostaje za to potrebna spremnost ili politička podrška, drugačije rečeno.

Ovde možda ima smisla napraviti digresiju u oblast ekonomskog shvaćanja populizma. Verovatno su najopsežnija istraživanja političkih kretanja u Latinskoj Americi sedamdesetih i osamdesetih godina prošloga veka (Dornbush i Edwards 1991). Pod populizmom se mislilo na privrednu politiku koja bi trebalo da obezbedi preraspodelu dohodaka od imućnijih siromašnijima. Cilj ovih istraživanja je bio da se razmotri izvodivost takve preraspodele, bilo uobičajenim merama privredne politike ili sistemskim promenama. Iz ovih istraživanja je proizašla kritika populizma kao neizvodive privredne politike. Tu su najvažniji razlozi za neizvodivost.

Možda je najjednostavniji primer, da se ne bi ulazilo u detaljnije razmatranje ove teorije populizma, takozvani “prvobitni greh”. Uzmimo da se vlasti

odluče da inflatorno, pojednostavljeno rečeno, štampanjem novca, finansiraju javnu potrošnju. To će voditi zameni domaćeg novca stranim (to je “prvobitni greh”), tako da će se smanjiti poreska osnova, da se tako izrazim, koju predstavlja ukupna suma domaćeg novca, pa će biti potrebna sve brža inflacija kako bi se obezbedio željeni fiskalni rezultat.

Ovo je, primera radi, način na koji su finansirani srpski ratovi početkom devedestih godina prošloga veka. Na kraju je hiperinflacija pokazala neostvarivost ovakve monetarne i privredne politike. Reč je o prvobitnom grehu, jer zamena domaćeg za strani novac postaje trajan način da se ograniči upotreba inflatornog poreza. Ovaj prvobitni greh se “nasleđuje”, jer dolazi, kao što i jeste slučaj u Srbiji, do trajnije upotrebe stranog novca – nemačke marke pre, eura sada – i u izmenjenim okolnostima, dakle i kada se odustane od inflatornog oporezivanja. Zbog toga monetarna politika postaje nedostupna, a to onda ograničava fiskalnu i stoga, praktično svaku politiku preraspodele u korist siromašnijih, pa levi populizam postaje neostvariv.

Tu se može reći da je razlog pomenute neizvodivosti to što je strani novac uopšte dostupan. Ukoliko bi postojala stroga kontrola prekograničnih finansijskih transakcija, bežanje iz domaćeg u strani novac naprosto ne bi bilo moguće. Opštije rečeno, jedna ili druga vrsta protekcionističkih mera bi dovele do ostvarivosti populističkih ciljeva. Ovo je u osnovi shvatanja, poput onih Denija Rodrika da privredni nacionalizam, u njegovom slučaju demokratski, obezbeđuje privredni napredak uz smanjenje nejednakosti u raspodeli bogatstva i dohotka (Rodrik 2008). U srpskom slučaju, a o tome će biti više reči kasnije, to je bila argumentacija protiv zaključivanja Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju sa Evropskom unijom.

Ne ulazeći detaljnije u privrednu ostvarivost ekonomskog populizma, valja uočiti da je ovde reč o dva različita tipa populizma, koji su donekle spojeni, kad su spojeni, u ideji protekcionizma od, ili konkurencije stranih država ili stranaca uopšte. Jedan jeste, uslovno rečeno, levi ili klasni, koji ima za cilj da smanji nejednakost između siromašnijih i bogatijih, dok je drugi, takođe uslovno rečeno, desni ili nacionalni, gde je cilj da se poveća naša, za razliku od njihove dobrobiti ili, kako se kaže, da se privredna politika rukovodi nacionalnim ili javnim interesima. Ideolozi i jednog i drugog populizma teže da spoje klasni i nacionalni interes, što otvara ne samo pitanje poželjnosti nego i ostvarivosti tako shvaćenog populizma.

Generalno, ekonomska istraživanja populizma, pre svega u Latinskoj Americi, u drugoj polovini prošloga veka su uglavnom ukazivala na to da nesaglasnost

između političkih ciljeva i dostupnih sredstava, sa zaključkom da populizam, u ovom slučaju levi, pre vodi nazatku nego privrednom i društvenom napretku. Ovo je i dalje dominantna analiza ekonomskog populizma nezavisno od toga što su u međuvremenu neki nalazi i neki zaključci korigovani (Rodik 2017).

Dva populizma

Najviše je ekonomskih istraživanja populizma, kao što je već napomenuto, u Latinskoj Americi. Ovo i zato što je na tom iskustvu nastao i takozvani Vašingtonski konsenzus (Williamson 1990), koji je posebno predmet kritike ekonomista i komentatora na levisi, mada ne samo njih. Međutim, verovatno je relevantnije iskustvo iz tridesetih godina prošloga veka, kad su zaista bili suprotstavljeni zagovornici levog, klasnog, i desnog, nacionalnog populizma. U istraživanjima latinoameričkog populizma iz šezdesetih i sedamdesetih godina prošloga veka ova suprotstavljenost izostaje, jer se na desnoj strani nalaze zagovornici autokratije ili diktature, koji nisu u neposrednoj vezi sa desnim, nacionalističkim populizmom.

Ključna razlika između levog i desnog populizma jeste u politici redistribucije imovine i dohodaka – od koga je poželjno uzeti i kome dati. Levi populizam je klasni – uzeti od bogatih i dati siromašnima. Desni populizam je nacionalistički – uzeti od “njih” i dati “nama”. Tridesetih godina prošloga veka, u ne maloj meri pod uticajem Oktobarske revolucije u Rusiji, ali i zbog ideologije revolucionarnih promena, levica nije videla u demokratiji efikasno sredstvo smanjenja klasnih razlika. Klasni sukobi se ne mogu, smatralo se, razrešiti na izborima, već na ulici.

Desni populizam je, s druge strane, zagovarao etnička čišćenja i međunarodne sukobe kako bi se promenio nacionalni sastav i granice država. Desnom populizmu je neophodno da postoje neprijatelji po rasnoj, etničkoj, kulturnoj ili teritorijalnoj osnovi. Tako da je u konkurenciji levog sa desnim populizmom od najveće važnosti kojem se sukobu daje prednost, da li je nacionalno jače od klasnog, da se tako izrazim.

Na primeru tridesetih godina prošloga veka može se zaključiti da je mobilizaciona, ideološka i uostalom, privredna privlačnost desnog nacionalizma veća od klasnog, posebno ukoliko se tvrdi, kao što se i tvrdilo, da je nacionalno isto što i klasno, to jest da je nacionalizam zapravo briga za siromašne i obezbeđene. Kao i za nacionalne teritorije ili uopšte za teritorije koje bi obezbedile bolje uslove upravo za ponižene i uvređene.

Razlog za veći politički potencijal desnog u odnosu na levi populizam jeste pre svega, u tome što ima veću mobilizacionu moć. Po prirodi stvari, nas pripadnika nacije je više nego nas pripadnika klase, zbog čega je, recimo, lakše neposredno demokratskim metodama, na primer, referendumom, obezbediti podršku nacionalnim u odnosu na klasne interese. Ovo utoliko pre, a to je i najvažnije, što su sredstva ispunjenja tih interesa – sredstva ideološka, politička i privredna – uglavnom identična.

Razlika je, i to je daleko najvažnije, u očekivanjima da je desni populizam ostvariv, dok levi nije.

Primer, gde je desni populizam preovladao nad levim jeste uspon i uspeh srpskog nacionalizma osamdesetih godina prošloga veka. Dok je kritika režima, bar u disidentskim krugovima, i posebno posle 1968, bila prvenstveno sa stanovišta levog populizma, sa ukazivanjem u prvom redu, na rastuću nejednakost, sredinom osamdesetih godina je postala nacionalistička, jer je postalo jasno da levi populizam nije odgovor na tadašnju privrednu i političku krizu. Tako da se od zalaganja za poboljšanje položaja siromašnijih i od kritike “nove klase” prešlo na zagovaranje nacionalnih ne samo ekonomskih, već pre svega, političkih i konačno teritorijalnih interesa. Pokazalo se da nacionalizam, za razliku od doslednog socijalizma, ima veliku moć mobilizacije. Uz to, što je karakteristično za svaki populizam, ta mobilizacija podržava autoritarizam i može da posluži promeni sastava vladajuće elite, takozvanog establišmenta, i da opravda diskriminaciju manjina po raznim osnovama.

Šta nije populizam

Tridesetih godina prošloga veka su se staljinizam i nacizam (i fašizam) pozivali na mase odnosno naciju (narod), uz širenje propagande o spoljašnjim i unutrašnjim neprijateljima. Staljinistima su neprijatelji bile klase privatnih vlasnika, kulaci posebno, ali i nova klasa privilegovanih, koji su se otuđili od naroda. Tu su bile i nepouzdate nacije, koje su, međutim, igrale znatno veću ulogu u nacističkim ideologijama i režimima. Slično se može reći i za kasnije fašističke države u Španiji i Portugalu. No, to nisu populistički režimi u pravom smislu reči, jer su bili pre svega ideološka, politička i privredna podloga totalitarnih ili autokratskih režima, koji su u nacionalizmu i u masama nalazili racionalizaciju za diktaturu i za ratne ciljeve. Desni populizam ima velike sličnosti sa ovim režimima, ali u načelu, nije totalitaristički.

Takođe, takozvane narodne demokratije u periodu posle napuštanja najgorih formi staljinizma nisu bile populističke, bez obzira na to što su se same

tako nazivale. Reč je bila o formalnoj legitimizaciji alternativnog, navodno neposrednog demokratskog sistema, koji je bio autoritaran i diktatorski ako bi se cenio po kriterijima uobičajenim za liberalne demokratije. Narod je bio sredstvo, a ne cilj tih režima. Njegova je uloga bila da masovnim izrazima podrške, na skupovima ili na izborima, iskažu podršku političkim i privrednim ciljevima ideološke avangarde. Taj bi se režim mogao nazvati plebiscitarnom jednopartijskom diktaturom.

Tako da ne bi trebalo brkati totalitarne režime, kolikogod da su meki ili umekšani, sa populističkim režimima, bilo desnim ili pogotovo, levim.

Drugačije stoji stvar sa tvrdnjom da populizam može da završi ne samo u autoritarizmu, već i u totalitarizmu. Zaista, postoji izbor po srodnosti između populizma i totalitarizma sa čime je potrebno računati. Ovde je opet potrebno uočiti razliku između levog i desnog populizma, jer je, po prirodi stvari, teže uspostaviti totalitarizam na klasnoj osnovi nego na nacionalnoj. Ovo zato što je u prvom slučaju reč o sukobu unutar države, a u drugom između država. Tako da, dok u prvom slučaju postoje, bar načelno, postupci razrešavanja sukoba interesa, recimo demokratskim sredstvima, u drugom je potencijalno uvek reč o jednom ili drugom tipu neprijateljstva, koje može da zahteva nasilne metode razrešavanja, posebno ukoliko postoji spor oko teritorija.

Kriza demokratije

Mada totalitarni režimi iz tridesetih godina nisu isto što i populistički režimi, kriza demokratije doprinosi nastanku i jednih i drugih. Zbog toga razmatranja o krizi predstavničke demokratije u periodu između dva rata, nisu lišena značaja za razumevanje problema sa kojima se suočavaju demokratske zemlje. U tome je verovatno jedna od najuticajnijih Šmitova knjiga (Schmitt 1923). Njegova teorija krize predstavničke demokratije deluje veoma moderno i sada. Naime, raspravom, ključnim sredstvom predstavničkih tela, po njemu, ne može se doći do političke odluke i zapravo je realno očekivati paralizu u predstavničkim telima, mada ne nužno i polarizaciju. Zbog toga dakle, kao posledica nesaglasnosti i nemogućnosti donošenja odluka u predstavničkim telima, može doći do neposredno demokratske, ili podrške na ulici da se ovlašćenje poveri jednoj osobi, ili jednoj grupi ili stranci.

Paraliza dakle, u predstavničkim telima, koju Šmit smatra neminovnom karakteristikom predstavničke demokratije, može da dovede do povećane uloge autoritarnih vođa koji imaju neposrednu podršku naroda.

Iz toga ne sledi da je neophodno da populistički režimi prerastu u totalitarne, jer je za ovo drugo potrebna i određena ideološka, a uz nju i privredna potpora. Tridesetih godina prošloga veka ovi su uslovi bili zadovoljeni utoliko, što je došlo do ideološkog sumraka liberalizma i zbog duboke privredne krize, koja je pripisana liberalnim i demokratskim ustanovama i politikama. Uz to, teritorijalni sporovi među državama nisu razrešeni nezavisno od ishoda Prvog svetskog rata. Konačno do paralize je došlo i zbog polarizacije zasnovane na udaljenim, ekstremnim levim i desnim ideologijama, i to ne samo u predstavi- ničkim telima, već pre svega na ulici.

Tako su se složili uslovi da populizam, uglavnom podstaknut masovnom nezaposlenošću, prihvati nacionalističku ideologiju i protekcionističke i intervencionističke mere, koje su zajedno omogućili ne samo autoritarnu vlast, već i korišćenje te vlasti da se homogenizuju ciljevi nacije i mobiliše društvo.

Taj poslednji korak nije nužan i verovatno ga nije lako napraviti u nedostatku spoljnog neprijatelja. Kada je reč o totalitarnim režimima između dva svetska rata, oni su izrasli iz ideološkog i privrednog populizma zbog toga što su imali ratne ciljeve jedne ili druge vrste. Strani neprijatelj je potreban ne samo da bi se postigla neophodna homegenizacija, već i da bi se totalitarna vlast održala kad počne da gubi podršku i poverenje naroda. Rat, hladan ili topao, jeste jedan od načina da se demokratski sistem odlučivanja odbaci, kao što je to i bio slučaj tridesetih godina prošloga veka.

Opet, na primeru Srbije vidi se sasvim jasno kako politička paraliza i ideološka radikalizacija nacionalizma, uz ratne ciljeve vodi populističkoj i autoritarnoj vlasti. Njena sudbina je, kao uostalom i u drugim slučajevima, bila vezana za ishod u ratu. I dok su politički i teritorijalni ciljevi ostali neostvareni porazima u ratovima, nacionalistička ideologija koja je prevladala je opstala i ostala predominantna u javnosti. Kao i sa njom povezana sklonost k autoritarizmu.

Različiti ciljevi, slična sredstva

Da bi populist osvojili vlast, potrebno je da se promeni javni prostor. Demokratija u načelu, omogućuje individualizaciju interesa, jer svako ima jedan glas, pa se ti individualni glasovi sabiraju na izborima, kako bi se dobila dovoljna podrška da bi se preuzela vlast. Tako, da se podstiče i pluralizacija političkog prostora i njegova podela na većinu i manjinu. Uz to, ni individualna niti kolektivna doslednost nisu neophodni, bar ne protokom vremena – demokratija je sistem u kojem narod i vlasti mogu da promene mišljenje (recimo svake

četvrte godine). Ovo poslednje je važno, jer obezbeđuje potrebnu fleksibilnost u uslovima kada se okolnosti menjaju. U tim okolnostima, dakle u okolnostima kad demokratije valjano funkcionišu, pluralizam interesa i na njoj zasnovana stranačka konkurencija stabilizuju vlast i osnažuju joj legitimnost.

Opet, da bi populizam obezbedio podršku u demokratskim sistemima, potrebno je da se formira koalicija onih koji ne dele ciljeve, i zapravo su veoma ideološki udaljeni jedni od drugih, recimo, tako što su jedni na levisi a drugi na desnici. Do te populističke, leve uz desnu, koalicije može doći ukoliko se postigne saglasnost, ne toliko o ciljevima, koliko o sredstvima. Naime, i levi i desni populizmi su skloni protekcionizmu, kao i merama koje privileguju delove stanovništva, naroda, u odnosu na one koji predstavljaju nenarodne elemente, po jednoj ili drugoj osnovi.

Primera radi, i na levisi i na desnici, u SAD i u Evropi, populizam je odgovor na globalizaciju. Sredstva zaštite su manje-više ista, kako kada je reč o trgovini tako i kod prekograničnog investiranja. U tome, posebno značajnu ulogu imaju radnici iz drugih zemalja ili imigranti, generalno. Bez obzira na razlike u motivima i u obrazloženjima, a pogotovo u ciljevima, i levi i desni populizam zagovaraju zabrane jedne ili druge vrste zapošljavanja ili doseljavanja stranaca.

Mada se može činiti da je taj odnos prema strancima i njihovim pravima zapravo samorazumljiv, jer nisu građani iste države, isti otpor prema širenju prava unutar sopstvenog naroda ujedinjuje leve i desne populiste. Jer, zapravo, čisto instrumentalno posmatrano, nezavisno od ciljeva kojima se teži, zaštita od povećanih prava pojedinih slojeva ili kategorija stanovništva identična je onoj od stranaca. Jer, svako izjednačavanje prava povećava konkurenciju za ograničena dobra, bilo da je reč o zapošljavanju, što je od posebnog interesa za levicu, ili o, recimo, kulturnim dobrima, koja mogu biti od posebnog interesa za desne populiste.

Tako da mere zaštite od stranaca, bilo da je reč o uvozu robe i usluga ili o stranim ulaganjima ili o prilivu imigranta, te mere su u osnovi iste i kad se primenjuju u osporavanju jednakih prava jednoj ili drugoj grupi građana sopstvene države, članovima sopstvenog naroda – tako da populizam nije sveobuhvatan, zapravo, uvek postoje delovi naroda koji mu, po jednom ili drugom populističkom osnovu, ne pripadaju. Negiranje prava strancima i pojedinim članovima sopstvenog naroda jeste zajedničko levom i desnom populizmu, nezavisno od toga što ciljevi mogu da im budu sasvim različiti.

Populizmima bilo koje vrste nisu potrebni samo strani narodi, već i stranci u sopstvenom narodu – odnarođene elite ili neasimilovane manjine ili one koji uživaju jednaka prava sa pravim pripadnicima naroda.

Strah od otvorenog društva

To je, naravno, očigledno u dva slučaja. Jedan je posebno karakterističan za desni populizam, gde je na udaru pre svega, takozvani establišment. Drugi je onaj levih populista koji implicitno suprotstavljaju društvenu homogenost razornoj ulozi otvorenog društva, da se tako izrazim.

Mozda je najbolji primer nacionalističkog populizma, bar u slučaju Srbije, prigovor otuđenim slojevima društva za građanizam ili autošovinizam, ili i za jedno i za drugo. Kako je reč o maloj i nerazvijenoj zemlji, ove se optužbe povezuju sa autokolonijalizmom i sa jednom ili drugom vrstom intelektualne korupcije iz, ponekad navodnog, osećaja manje vrednosti, a mnogo češće zbog neposredne ili prikrivene korupcije. Svi su oni, obično nespecifikovani, suprotstavljeni pravim interesima naroda ili, jednostavno rečeno, narodu – stvarnom, autentičnom, pravom ili pravovernom i patriotskom. Verovatno je najbolji primer uporna kritika knjige *Filosofija palanke* Radomira Konstantinovića. U njoj on detaljno analizira strah od otvorenog društva, pre svega na primeru srpskog pesništva. Kritičari, pak, zagovaraju jednu ili drugu vrstu zatvorenog društva, ako ne neposredno, onda posredno, ističući potrebu za trajnom posvećenošću nacionalnim i državnim interesima u kulturnoj politici, o unutrašnjoj i spoljnoj politici da se i ne govori.

Za razliku od desnog, levi populizam polazi od pretpostavke o homogenom društvu koje se raspada prodorom kapitalizma, kako kod kuće tako i preko granica. Verovatno najuticajnija je kritika liberalizma i tržišne privrede koja je sadržana u knjizi *Velika transformacija* Karla Polanijja, čiji je moderni sledbenik Deni Rodrik. Društva su, po njima, vezana za teritoriju i njima specifične društvene odnose, do čijeg raspada dolazi kad se otvore tržišta zemlje, kapitala i rada. Trgovina robom je takoreći, prirodna, što se ne može reći za fiktivnu robu kao što su rad, kapital i zemlja. Njihovim iznošenjem na tržište dolazi do društvene diferencijacije i do raspada ustaljenih i homogenih odnosa među ljudima. U srpskom kontekstu, primera radi, veoma se često ističu društveni odnosi u samoupravnom sistemu, koje je narušio prelazak na tržišnu i kapitalističku privredu.

Za razliku od levog i desnog populizma gde su sredstva ista, bez obzira na razlike u ciljevima, kada je reč o odnosu prema otvorenom društvu, ciljevi levih i desnih populista su sličniji od sredstava. I levi i desni populizam imaju za cilj određenu političku i društvenu homogenost, razlike su u njenoj konceptualizaciji i u načinima kojima se do nje dolazi. Jedna od sličnosti je u tome što i

levi i desni populistu vide u otuđenim elitama, koje su ili anacionalne ili sebične, one koji su odgovorni za negativna kulturna ili društvena kretanja. I jednima i drugima je, nacionalna ili društvena, homogenost cilj kojem bi politika trebalo da teži, mada su sredstva kojima bi to trebalo postići različita, osim što su u nekom opštem smislu protekcionistička, jer bi trebalo da zaštite naciju ili društvo od spoljašnjih uticaja jedne ili druge vrste.

Nelagodna sličnost

Ne mali broj zagovornika levog populizma oseća nelagodu zbog sličnosti, bilo po ciljevima ili po sredstvima s desnim populistima. Kod toga je levica u gorem položaju od desnice. I ideološki i politički.

Ovo je posebno vidljivo na primeru trgovinske politike. Budući da je ovo tako značajna oblast, ima smisla posvetiti joj nekoliko rečenica. Naime, za malu privredu otvorenost za međunarodnu trgovinu je važna, jer je svakako moguće proizvesti više i prodati na velikom svetskom tržištu nego na domaćem. Uz otvaranje, međutim, ide i specijalizacija, jer nije moguće biti konkurentan u svemu, pogotovo ukoliko je reč o relativno ograničenim sredstvima sa kojima jedna mala privreda teži da raspolaze. Ta se specijalizacija, takođe, menja u skladu sa onim što se dešava na svetskom tržištu, jer druge zemlje mogu da povećaju konkurentnost upravo u oblastima gde se privreda specijalizovala. U tim okolnostima, razvijenije male privrede, pre svega u Evropi, teže da imaju programe osiguranja od tih, nazovimo ih, strukturnih pomeranja. Tu je pre svega reč o zaštiti posla i dohodaka onih koji nisu nikako bili u položaju da predvide promene do kojih je došlo. Tako da, ako je neko uložio u određenu kvalifikaciju, sa kojom više ne može da nađe posao, taj rizik, da bi njegov rad prestao da bude tražen, može da bude javno osiguran tako što će biti obezbeđena sredstva za prilagođavanje, recimo, prekvalifikacijom, ili na druge načine kojima se može ostvariti adekvatno zapošljavanje.

U većim zemljama, javne vlasti mogu da ne nude takve oblike osiguranja, jer su eventualni efekti strukturnih promena, dakle gubitka konkurentnosti u jednom sektoru proizvodnje, relativno mali u odnosu na ukupnu privredu. Ovo i zato što su veće privrede, po pravilu, manje otvorene, što će reći, izvoz i uvoz imaju manji udeo u ukupnoj proizvodnji. U meri u kojoj tih oblika osiguranja od rizika koji je, bar sa stanovišta zaposlenih, nepredvidiv, može da dođe do pritiska na vlasti da zaštite domaću proizvodnju od strane konkurencije. I ukoliko je reč o strukturnim promenama koje imaju negativan efekat na neku

regiju ili na industrijske gradove, protekcionizam može da dobije značajnu političku podršku. Pogotovo ukoliko se može upotrebiti kao sredstvo mobilizacije, klasne ili nacionalne.

Na ovome se mogu videti razlike između mobilizacione snage desnice nasuprot levice. Kako je reč o prekograničnoj konkurenciji, desni populizam može da se osloni na patriotizam, jer je reč o suprotstavljenim interesima “našeg naroda” i stranaca. Uz to, može se vršiti pritisak na, u srpskom slučaju, građaniste i autošoviniste uz korumpirane poslovne ljude i kosmopolitsku inteligenciju, da se suoče sa svojim patriotskim obavezama. Levi populizam bi, nasuprot tome, verovatno bio skloniji zalaganju za proširenje socijalne države, dakle da predlaže proširenje prava i vidova osiguranja od strukturnih promena na svetskom tržištu, ali je mobilizaciona snaga tih zahteva manja ukoliko je broj ljudi koji su time pogođeni manji. Zbog toga, nije neočekivano ukoliko glasači pogođeni, recimo, stranom konkurencijom, glasaju za desne populiste. To onda utiče na program leve koja prihvata populistička sredstva – povećanu zatvorenost privrede – od desnih populista.

Srbija pruža primer kada do takvih političkih kretanja dolazi, iako je reč o maloj privredi kojoj zatvorenost ne može biti poželjna privredna politika. Međutim, u dužem vremenskom periodu, svakako od momenta stupanja na snagu spoljnotrgovinskog dela Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju sa Evropskom unijom, veoma su uticajni bili desni populist, koji su se pozivali na radničke i socijalne interese, mada su uglavnom imali za cilj ono što su oni smatrali da su nacionalni interesi, kad su oni kritikovali taj sporazum kao štetan, kako po privrednu aktivnost, tako posebno po državnu kasu, zbog izgubljenih carinskih prihoda. Kako je reč o maloj privredi, pokazalo se protokom vremena, da je srpska privredna aktivnost u velikoj meri održana upravo zbog slobodnog pristupa evropskom tržištu, pa je ta kritika prestala. U većim privredama ti su efekti manji, pa je i istrajnost ovake populističke mobilizacije veća.

Ovo se vidi iz istraživanja o efektima globalizacije, dakle slobodnije trgovine i prekograničnog kretanja finansija i kapitala, kako u Americi tako i u Evropi (Autor et al. 2016; Algan et al. 2017). Verovatno najuticajnija studija, zapravo skup studija, o uticaju ulaska Kine u Svetsku trgovinsku organizaciju, posle čega je trgovina sa Kinom značajno olakšana, na američko tržište proizvoda i rada, našlo se da je bio značajan, i zapravo neočekivano veliki u pojedinim regijama i sektorima proizvodnje, ali relativno mali sa stanovišta privrede u celini. Slični su nalazi i o uticaju na evropske privrede, koji su zapravo još i manji. Nasuprot tome, političke posledice su bile veće, jer su pogođeni glasači u značajnoj meri

podržali desne populiste i povećali polarizovanost u tom smislu što su povećali udaljenost između desnih populističkih zahteva i tradicionalnih levih političkih programa. Recimo, povećana je podrška zatvaranju tržišta, a smanjen uticaj zahteva za povećanom socijalnom i imovinskom zaštitom.

Na leviци se oseća nelagoda kod onih koji su zagovarali protekcionizam, a koga sada zagovara desni populizam. Ovo je delimično posledica kasnog uočavanja da ne postoji samo levi populizam, već i desni. Oni koji su populizam izučavali na primeru Latinske Amerike težili su da vide u industrijskoj politici razvojnu alternativu, koja je ostvarljivija ukoliko postoji trgovačka zaštita. U većini zemalja Latinske Amerike ova poslednja pretpostavka je zadovoljena usled činjenice da su veće zemlje u toj regiji bile veoma malo izložene spoljnoj trgovini, a nejednakost je bila verovatno najveća u svetu, zbog čega je levi populizam imao prednost nad desnim (osim toga, teritorijalni sporovi među državama su retki).

Drugačije stoje stvari kad se predlaže dodatno povećanje zaštite od strane konkurencije u tradicionalno otvorenijim privredama. Opravdanje takvih mera ide uz populističku mobilizaciju i uz povlačenje razlike između “nas” i “njih”, što ide na ruku desnom populizmu. Tako da su se levi populistički našli u položaju da brane svoje predloge protekcionističke privredne politike u uslovima kada su taj privredni program preuzeli desni populistički. Recimo u Americi i Britaniji.

Dodatno nelagodnost dolazi otuda što, opet, levičica ima značajnog saveznika u demokratiji, jer je, po prirodi stvari, siromašnijih i onih koji rade za platu više od onih koji su bogatiji i žive od prihoda od bogatstva ili imovine. Međutim, populizmi gotovo po pravilu vode autoritarnim režimima, bar privremeno. Tako da je, recimo, teško braniti Rodrikov demokratski nacionalizam u uslovima kad program nacionalne privrede uglavnom vodi prevlasti desnih, autokratskih populista.

Tako da je zaista složen zadatak zagovornika levog populizma i protekcionističke privredne politike da se distanciraju od preovlađujućeg desnog populizma. Pogotovo sada, kada levi populizam nije uticajan ni u Latinskoj Americi. U srpskom slučaju je do postepenog odumiranja populističke i protekcionističke privredne politike, to jest odustajanje od zagovaranja protekcionizma u odnosu na Evropsku uniju pre svega, došlo zbog pozitivnog doprinosa izvoza na tržište Unije u uslovima privredne i fiskalne krize u zemlji. To, međutim, daje određenu prednost desnim populistima, kojima je od ključnog značaja ideološki, kulturni, nacionalistički protekcionizam, a manje trgovinski, pogotovo ukoliko je oligarhijski ili, kako se govori, u nacionalnom i državnom interesu.

Privlačnost ekstrema

Zašto populizmi obično vode ili podržavaju autoritarne oblike vlasti? Jedan od razloga može biti već pomenuta paraliza predstavničkih ustanova. Drugi može biti upotreba sredstava za koje je teško obezbediti podršku u pluralistikim uslovima. Treći se nalazi u prirodi ideološke konkurencije, koja daje određenu prednost ekstremnijim stavovima.

Pri analizi ideološke konkurencije potrebno je razdvojiti različite vidove racionalizacije interesa, što je prvobitno marksističko shvatanje ideologije, od sveobuhvatnih interpretacija političkih ciljeva i njima pripadajućih sredstava, kao u slučaju, primera radi, ideologija zasnovanih na veri. Ove druge vuku u ekstremizam, ili bar mogu da posluže opravdavanju ekstremnih stavova.

Ovo nije novo zapažanje. Zapravo je u osnovi razumevanja evropske istorije, posebno ukoliko se ona proširi na sve one delove sveta koji su bili pod značajnim uticajem Evrope, koji su, ili vesternizovani ili su se suprotstavljali vesternizaciji. Ovde ima smisla ukazati na multikulturalizam, ili sekularizam, na jednoj strani, i na evropske političke integracije, na drugoj strani. U tom kontekstu, naravno, ima smisla ukazati i na primer Jugoslavije, njenog nastanka i razloga raspada.

Nije nepoznato da su jedan od problema stabilnosti i bezbednosti u Evropi bili verski sukobi. Zbog toga je vremenom došlo do sekularizacije evropske politike. Slično se može reći i za nacionalističke sukobe, koji su uticali na ideje stvaranja neke vrste evropske političke zajednice. Konačno, ideološki sukobi ekstremne desnice na jednoj strani, i staljinizma na drugoj, su svakako uticali na povećano razumevanje značaja demokratskog načina odlučivanja.

U evropskoj istoriji i politici nije nepoznato da ideološka konkurencija podstiče ekstremizam i da je stoga potreban kontekst javnih rasprava i odlučivanja u kojem se njihov uticaj smanjuje, ako ne može da se racionalizuje. Taj okvir je sekularan i pluralistički.

Ovo što se sada događa u Evropi je u određenom smislu slično političkom razvoju uoči raspada Jugoslavije. Ovde je potrebno uzeti u obzir i sličnost u privrednim okolnostima, jer je u svojoj poslednjoj deceniji jugoslovenska privreda stagnirala, a i značajan deo Evropske unije prolazi kroz slična privredna kretanja. Razlika je, da odmah kažem, u tome što za sada u Evropskoj uniji ne postoje teritorijalni sporovi, dok je to bilo od odlučujućeg značaja u slučaju raspada Jugoslavije (Gligorov 1994).

Nezavisno od toga, oživljavanje ideoloških sporova u Evropi, kako kada je reč o nacionalizmu, tako i na verskoj ili proto-verskoj osnovi, teži da podstiče

ekstremna shvatanja. Opet, ova su uticajnija na desnici nego na levisi. Levi populizam bi prešao na teritoriju desnog ukoliko bi pribegao verskom ili nacionalnom ekstremizmu, što bi bilo suprotno političkim interesima levice, kao što vidimo na primerima gde je do toga došlo. Uglavnom, bar na primeru Evrope, levi populizam je pomogao usponu desnog, dok obratno, bar do sada, nije bio slučaj.

Opet, Jugoslavija i zemlje koje su iz nje nastale su dobar primer ili primeri. Mada levica najčešće krivi liberale ili neoliberalne za manje-više sve, u osnovi, nespремnost da se jasno uspostavi ideološka granica sa desnim, nacionalističkim populizmom jeste razlog što je politički prostor u velikoj meri nagnut na desnu stranu u svim tim državama, kao što je i ta strana preteгла uоči raspada zajedničke zemlje.

Tako da je ideološka konkurencija, koja nije usmerena na mobilizaciju podrške glasača, već sledbenika jedne ili druge vrste, vernika, recimo, najčešće sklona ekstremizmu, posebno ukoliko se poziva na kolektivne ciljeve – nacionalne, verske, kulturne, civilizacijske čak – i stoga uglavnom daje prednost desnom i autoritarnom populizmu.

Zaključak

Populizmi su slični po sklonosti protekcionizmu, mada se levi, klasni, razlikuje od desnog, nacionalnog, po ciljevima ili bar po mogućim ciljevima. Desni, nacionalistički populizam obično ima i teritorijalne ciljeve, zbog čega je neretko u neprijateljskim odnosima sa susedima. No, generalno, populizmi su nedemokratski, bilo zato što su predstvanička tela paralizovana, ili zato što nastaju u uslovima ideološke polarizacije. Ovo poslednje je posledica ideološke konkurencije koja ima za cilj uklanjanje pluralizma i stoga teži da podstiče ekstremizam. Pri tome, mobilizaciona, ideološka i politička moć nacionalizma je veća od bilo koje verzije levog populizma. Posebno u uslovima privredne krize i pogotovo produžene stagnacije. Srbija pruža dobar primer uspona desnog populizma i njenog ideološkog opstanka i posle ratnih poraza. Levi populizam je lakše demokratizovati od desnog, jer je prvi pluralistički, bar po klasnoj osnovi, dok drugi nije, jer se zasniva na homogenizaciji koju omogućuje ideologija, po pravilu ekstremna, o nacionalnim, državnim, kulturnim, istorijskim uostalom, ciljevima.

Literatura

- Acemoglu, D., G. Egorov, K. Sonin (2012), "A Political Theory of Populism", *The Quarterly Journal of Economics* 128: 771–805.
- Algin, Y. et. al. (2017), "The European Trust Crisis and the Rise of Populism", CEPR Discussion Paper Series DP12444.
- Autor, D. et al. (2016), "The China Shock: Learning from Labor-Market Adjustment to Large Changes in Trade", *Annual Review of Economics* 8: 205–240.
- Dornbusch, R., S. Edwards (1991), *The Macroeconomics of Populism in Latin America*. University of Chicago Press.
- Gligorov, V. (1985), *Politička vrednovanja*. Beograd: Partizanska knjiga.
- Gligorov, V. (1994), *Why Do Countries Break Up? The Case of Yugoslavia*. Acta universitatis upsaliensis.
- Konstantinović, R. (1969), *Filosofija palanke*. Beograd: Treći program.
- Polanyi, K. (1994), *The Great Transformation*. Farrar & Reinhart.
- Rawls, J. (1971), *A Theory of Justice*. Belknap.
- Rodrik, D. (2008), *One Economics, Many Recipes: Globalization, Institutions, and Economic Growth*. Princeton University Press.
- Rodrik, D. (2017), "Populism and the Economics of Globalisation", NBER Working Paper Series WP23559.
- Schmitt, K. (1923), *Die geistesgeschichtliche Lage des heutigen Parlamentarismus*. Duncker & Humblot.
- Williamson, J. (1990). "What Washington means by policy reform", in J. Williamson (ed.), *Latin American adjustment: how much has happened: 5–20*. Washington DC: Institute of International Economics.

Aleksandra Bosnić Đurić

Biti građanin Evrope

O problemu identiteta mladih u Srbiji

Kada se u fokus teorijskih i praktičnih istraživanja stavi pitanje identitetskih orijentacija ili identitetskih (samo)percepcija mladih u Srbiji 2017. godine, dakle, 17 godina nakon demokratskih promena i više od 20 godina nakon ratova vođenih na teritoriji zemalja nekadašnje Jugoslavije, u fokusu su neizbežno i neka stara, nažalost, još uvek nezatvorena pitanja, ali i neki novi izazovi inicirani procesom tranzicije u Srbiji, globalnom migrantskom krizom, jačanjem desničarskih pokreta u Evropi, jačanjem ekstremizma, rasizma i ksenofobije, padom ekonomske moći i siromaštvom, nikada do kraja dekonstruisanim ideološkim potencijalom nacionalizma, i nikada uspešno i sistemski supstituisanim novim vrednosnim paradigmatama. Problem se u najopštijem smislu može kontekstualizovati na relaciji vrednovanja elementarnih identitetskih odrednica: građanskost i(li) nacionalnost, relaciji koja obuhvata njihovu argumentovanu teorijsku artikulaciju, ali svakako i praktičnu analizu konteksta, koji omogućava, ili ne, njihovo ograničavanje, preplitanje, uzajamnost ili isključivanje.

Novije sociološke i kulturološke analize daju nekoliko važnih smernica koje idu u prilog sagledavanju činjeničnog okvira problema, a tiču se učenja identiteta, tenzija na relaciji kolektivni-lični identiteti, identitetskih stavova kao ideoloških, propisanih i implementiranih putem sistema medija, obrazovanja, kulturnih institucija, porodičnih i konfesionalnih okvira, vrednovanja i percepcije izazova multikulturalnosti i mogućnosti konsekvantne primene pluralističkog kognitivnog stila u obrazovanju.

Građenje identiteta

Već dvadesetak godina, piše Žan Klod Ruano Borbalan, politički prostor savremenih demokratija neprekidno je opsednut identitetskim diskusijama (Borbalan, 422). Kao markantne primere navodi populizam i evropske partije ekstremne desnice, uz upozorenje da je "identitetski diskurs" disperzivan,

budući primenjivan u registrima umetničkog stvaralaštva i literature, u ponovljenim prihvatanjima ideologija pripadništva nacionalnim zajednicama i u isključivanju onih koji nisu njihovi članovi, u slučajevima krajnje desnice. Borbalan skreće pažnju na jednu važnu činjenicu s nesagledivim posledicama – da, naime, “identitetski govor ima svoj sistem analize događaja koji omogućava da izaberemo prijatelje i razlikujemo svoje neprijatelje. On omogućava način da se pronađu odgovorni” i, po pravilu je, efikasno “strateško sredstvo za osporavanje ili osvajanje vlasti”. Prema Kastelsu, identitet je moguće definisati kao “proces stvaranja smisla na temelju kulturnog atributa ili srodnog niza kulturnih atributa kojima je data prednost u odnosu prema drugim izvorima smisla” (Kastels, 2002, 16). Pa, iako i za individu i za kolektiv može postojati mnoštvo identiteta, ovo mnoštvo, kao i ova mogućnost izbora, u društvenim interakcijama je najčešće izvor stresa i protivrečnosti, upravo zbog toga što je kontekst društvenog izgrađivanja identiteta “označen odnosima moći”. Kastels upućuje na tri oblika i izvora izgradnje identiteta: legitimirajući, kao identitet koga kreiraju dominantne društvene institucije, da bi proširile i racionalizovale svoju dominaciju u odnosu prema društvenim protagonistima; identitet otpora, kao identitet koga kreiraju oni koji su obezvređeni ili stigmatizovani dominacijom institucionalizovanog identitetskog koncepta; i projektni identitet, kao novi identitet koji je kreiran od društvenih protagonista koji ga grade na temelju njima dostupnih kulturnih materijala, koji redefiniše njihov položaj u društvu, a koji pri tom teže preobražaju kompletne društvene strukture.

Za Amina Malufa, mogućnosti ekspanzije identitetskih uzurpacija su uvek i globalno postojeće, i njihov krajnji rezultat jeste formiranje “plemenskog identiteta” čije učenje počinje veoma rano, indoktrinacijom i manipulacijom političkim verovanjima, obredima, stavovima, običajima i predrasudama, sa uvek izrazito tenzičnim i konfliktnim osećanjima pripadnosti i nepripadnosti; oni istovremeno, opredeljuju prihvatanje ili odbacivanje: tako su oni koji pripadaju istoj zajednici “naši” i “hoćemo da budemo solidarni sa njihovom sudbinom”, no, “ako ih ocenimo mlakima, onda ih osuđujemo, terorismo ih, kažnjavamo ih kao izdajnike i otpadnike” (Maluf, 2003: 26).

Vrednosni konstrukt koncipiran devedesetih

Na pitanje šta za mlade u Srbiji danas znači biti građanin Evrope i da li je nacionalni identitet primaran ili sekundaran, nemoguće je odgovoriti bez istovremenih pokušaja da se odgovori na pitanja – da li je u Srbiji i sada, kao

najpoželjniji tip kolektivnog identiteta viđen nacionalni, kako se percipira građanski identitet, koliko su i da li su oni međusobno suprotstavljeni, kakvi su vrednosni stavovi mladih o multikulturalnosti, da li je “biti građanin Evrope” teritorijalna ili ideološka odrednica i, da li biti građanin Evrope znači istovremeno ne biti patriota ili ne biti lojalni predstavnik svoje nacije?

Ono što umnogome određuje odgovore na ova pitanja jeste činjenica da su dominantni vrednosni stavovi devedesetih i od kulture elita i kulture masa bili programski koncentrisani oko uspostavljanja i očuvanja kulturnog i nacionalnog integriteta i identiteta, viđenog istovremeno i kao ugroženog i kao superiornog. Svakako, najfrekventnija i najdominantnija ideološka matrica u Srbiji tih godina ticala se upravo konstrukta ugroženosti, zavere, spoljašnjih neprijatelja (među kojima je često apostrofirana “Evropa”) i unutrašnjih izdajnika, ona je istovremeno bila u funkciji izolacionističkih pretenzija tadašnjeg režima, ali i opravdanje za upotrebu govora mržnje konotiranog kao pravedno agitovanje i mobilizacija sa krajnjim ciljem “osvećivanja” i teritorije i nacije. Ovako amalgamisan vrednosni konstrukt dosledno je plasiran u društveni prostor Srbije, sinergijskim delovanjem mehanizama distribucije: medijima, institucijama kulture, obrazovnim sistemom. Tako, na primer, na okruglom stolu “Srpski narod u novoj geopolitičkoj stvarnosti”, održanog 1997. Godine, izloženo je nekoliko paradigmatičnih primera u prilog neupitne važnosti zaštite identiteta srpskog naroda. Radovi su objavljeni u zborniku “Geopolitička stvarnost Srba”, a u njemu su se našli i naučno-istraživački stavovi istaknutih predstavnika tadašnje srpske zvanične elite: slikara Dragoša Kalajića, estetičara Mirka Zurovca i istoričara umetnosti Nikole Kusovca. Dragoš Kalajić se u radu “Velike sile protiv srpskog naroda” bavio problemom zavere, Mirko Zurovac je u radu “Evropska pojava varvarstva” problematizovao fenomen “novog varvarstva”, a Nikola Kusovac se u radu “Značaj kulture i obrazovanja u očuvanju istorijske svesti srpskog naroda” posvetio međuodnosu kulture, obrazovanja i istorijske svesti kod Srba.

Zurovac nalazi da evropski ne-um, “možda nikada u svojoj istoriji nije pokazao svoje lice kao u napadu na srpski narod koji još traje” (Zurovac, 1997, 105), a Nikola Kusovac u svom programu za preporod nacionalnog identiteta izjednačava značaj kulture i obrazovanja sa značajem vojske i policije i predlaže korenitu reformu obraznog i kulturnog sistema, koja bi, zarad efikasnosti morala biti permanentna, sistemska i pravovremena. Pošto je, piše Kusovac, “neosporno da boj ne bude svetlo oružje, odnosno, da ni najbolje oružje ništa ne vredi ako nema ko za šta da ga koristi, mora se od malih nogu, u svim fazama razvoja jedne ličnosti, kroz sve etape obrazovanja i kulturnog sazrevanja, uobličavati

svest o rodoljublju, patriotizmu, i najvišim nacionalnim vrednostima i interesima. To podrazumeva radikalne programske i kadrovske promene u organizmu našeg školstva, od osnovnog do visokog, jednako kao i vladanje nad mehanizmima koji pokreću i određuju prirodu masovnih medija kao važnog kulturnog činioca” (Kusovac, 1997: 446).

Vrednosna bipolarnost prema Evropskoj uniji

Šta se nakon dvehiljaditih dogodilo sa ovako projektovanim, pijedestalizovanim nacionalnim identitetom, koncepcijski prihvaćenim, a u praksi razvijanim i primenjivanim upravo u institucijama koje Kusovac označava kao potencijalno eikasne i odgovorne?

Prema istraživanju vrednosnih usmerenja građana u promenama posle 2000. godine, Zagorke Golubović i Isidore Jarić, publikovanom 2010. godine, uočljiv je “problem dosta prisutnog kontinuiteta kada se kao reference uzmu društveno političke prakse u tranzicionom periodu Srbije koje sporo menjaju ostatke starog nasleđa” (Golubović, Jarić, 2010). Jedan od takvih, u vrednosnom sistemu duboko utemeljenih stavova, je i prihvatanje ukusa većine kao normalnog merila za lično opredeljenje (“legitimno je prikloniti se stavu većine”), a kao posebno indikativan u kontekstu naše analize problema identiteta mladih u Srbiji sada, pokazuje se skup stavova koji iznova ekspliciraju uverenost u superiornost srpskog naroda (“bolji smo od drugih”), sumnja da će nam biti bolje u Evropskoj uniji (otud značajan broj ispitanika jeste protiv pridruženja Srbije Evropskoj uniji, a u izvesnom procentu se dvoume). Kod većine ispitanika dominirao je “tradicionalni sistem”, uz kombinaciju “božanskih vrednosti”... Na pitanje “šta se dogodilo u psihi pojedinca i strukturi ličnosti”, u svojevrsnoj mešavini tradicionalizma (predmodernog društva) i postmodernizma, Zagorka Golubović, kao jedan od bitnih parametara navodi ulogu “zamišljanja” tj. “stvaranja nove tradicije” na koju upućuje i Dubravka Stojanović, a koja podrazumeva revizije istorije i oživljavanje starih narativa, i koja, samim tim u svakoj generaciji anestetizira, kako percepciju sadašnjosti, tako i promišljanje budućnosti. Golubović posebno ukazuje na analizu Dubravke Stojanović koja se fokusira na praksu prepravljanja istorije nakon 2000. godine u udžbenicima istorije i na uticaj sistema obrazovanja u oblikovanju “nacionalne svesti”, nezavisno od činjenica (Golubović, 2010, 107).

U tom smislu, indikativni su i rezultati istraživanja vrednosnih ciljeva kao činioca političkih stavova i mišljenja mladih iz 2007. godine (Kuzmanović,

Petrović, 2007). Rezultati istraživanja rađenih na uzorku od 243 osamnaestogodišnja učenika pokazali su da negativne korelacije sa poverenjem prema Evropskoj uniji pokazuju ciljevi očuvanje tradicije i teritorijalni integritet, da je negativna veza i sa jačanjem odbrambenih snaga, dok poverenje prema Evropskoj uniji pozitivno korelira s dobrim međunacionalnim odnosima, dovršetkom privatizacije, sigurnošću, kao ličnim ciljem. Prema autorima istraživanja, ovo ukazuje na podatak da je “odnos prema Evropskoj uniji očigledno vrednosno bipolaran” (Kuzmanović, Petrović, 2007, 166). Kada su ispitanici pitani o važnosti pripadnosti određenim grupama, odgovori su upućivali na sledeće: Kao “srednje važno” ispitanici su okvalifikovali nacionalnu pripadnost (3,26), dok su, generacijska, verska i profesionalna oko samog proseka (3,07; 3,01; 2,87). Ideološka i klasna pripadnost, u proseku su ocenjene kao “malo važne”. Međutim, kada je, navode autori, zahtevano da izdvoje samo najznačajniju identifikaciju, najveći broj ispitanika opredelio se za generacijsku (29,7 odsto), pa potom nacionalnu (26 odsto) i versku (21,2 odsto) – sledi profesionalna (14,4 odsto), dok su ideološka i klasna identifikacija najznačajnije za samo 4 odsto ispitanika (isto,166). Čini se, primećuju autori, da cela slika govori o jednom širem sindromu tradicionalno-nacionalno-verskom, ili o tradicionalističkoj, odnosno konzervativnoj ideologiji u širokom značenju, koja uključuje, na određen način prihvaćen patriotizam. Odnos prema veri ispitanika pokazuje da ne nadilazi nacionalnu pripadnost, već je povezan s odnosom prema naciji i tradiciji (isto,167).

Dobijeni rezultati ovog istraživanja iz 2007. godine, zaključuju Kuzmanović i Petrović, ukazuju na uočavanje tendencije izdvajanja dve različite grupe vrednosnih ciljeva, na različite načine povezanih sa nizom različitih stavova. Tako su se u jednoj grupi ciljeva našli stavovi o dobrim međunacionalnim odnosima, ulasku u Evropsku uniju, privatizaciji i humanijim odnosima, a u drugoj, ciljevi determinisani čuvanjem tradicije, državnog i teritorijalnog integriteta, jačanju odbrambenih snaga, ali i lični ciljevi, poput altruizma, savesnosti i pokoravanja autoritetima.

Antizapadno raspoloženje

U publikovanom istraživanju iz 2011. godine Marije Radoman (u izdanju Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji), u čijem fokusu su opet bili stavovi i vrednosne orijentacije srednjoškolaca u Srbiji, analiziran je primarni kontekst koji je svakako jedno od najvažnijih ishodišta identitetske (samo)percepcije

mladih u Srbiji – porodica. Autorka ocenjuje da i u periodu nakon 2000. godine istraživanja pokazuju da je porodica “stub oslonca za mlade”. Marija Radoman se, kao posebno intrigantnom, posvetila problemu vrednosnih orijentacija generacije roditelja, pozivajući se na ranije istraživanje iz 1999. godine, u čijem je središtu bila tada mlađa srednja generacija u Srbiji, a tema – ispitivanje njenog stava prema Zapadu. Ispitanici su tada imali između 25 i 30 godina (uzorak je obuhvatao 49 odsto onih mlađih 30 godina, i 51 odsto onih između 31 i 35 godina), pa je o ovoj generaciji moguće govoriti kao o “generaciji roditelja” sadašnjih srednjoškolaca ili studenata. Sumirajući rezultate istraživanja na koje upućuje, autorka ukazuje na jasno izražen i dominantan “ksenofobičan odnos prema svetu, egalitarizam, nacionalizam i usredsređenost isključivo na privatne probleme” (Radoman, 2011). Međutim, indikativan je njihov usaglašen, većinski stav prema neprijateljima: “kao glavnog neprijatelja na Zapadu videli su SAD”, ali je i generalni stav svedočio u prilog antizapadnog raspoloženja: “pretnja se vidi najčešće u spoljnim neprijateljima. Tako se dolazi do anti-zapadnjaštva kao jednog od osnovnih elemenata ideologije”... Ipak, neprijatelji nisu viđeni samo na Zapadu – “opasniji su oni koji deluju iznutra (viđeni u prozapadno orijentisanim nevladinim organizacijama, pojedinim opozicionim političkim strankama i pojedinim intelektualcima)” (Radoman, 2011: 12, 13).

Rezultati istraživanja Marije Radoman upućuju i na postojanje razlike u diskursu nacionalizma i antizapadnjaštva kod generacije roditelja i generacije dece: “U vreme kada je rađeno prvo istraživanje 1999. godine, bili su sveži utisci od posledica NATO bombardovanja i uopšte, odnos naroda prema politici Zapada je bio neposredniji i tim emotivniji i kognitivno više artikulisan” (Radoman, 2011). Od 2000. godine, primećuje autorka, desnica se menja i usredsređuje više na “unutrašnje neprijatelje”, a menjanje slike mladih o Zapadu rezultat je promene njihovih egzistencijalnih konteksta, češćih putovanja i aktivnog korišćenja društvenih mreža. No, iako su vremenski i socijalni konteksti izmenjeni, istraživanje ukazuje da pretpostavka o manjem antizapadnjaštvu ne znači da je nacionalizma manje, već da je došlo do promene njegovog sadržaja i retorike (Radoman, 2011:46).

I predstave o “istorijskim prijateljima” nisu se značajno promenile i bile su kompatibilne sa konfesionalnim bliskostima: “Kao nacije koje im se dopadaju označeni su Srbi (25,6 odsto), Grci i Rusi, sa gotovo izjednačenim brojem odgovora – oko 15 odsto” (Radoman, 2011:45). Autorka ovde ukazuje na konstantu istorijskih stereotipa koji se permanentno obnavljaju. Dakle, nedovoljno dekonstruisani i vrednosno nesupstituisani ideološki obrasci devedesetih,

našli su svoje trajno uporište, ne samo u okviru obrazovnih institucija, već i u porodičnim okvirima, kao, prema formulaciji Luja Altisera, dominantnim državno-ideološkim aparatima (Altiser, 2009).

Jedno od najkompleksnijih pitanja i u istraživanju iz marta 2012. godine o stavovima mladih o društveno političkim prilikama u Srbiji (CESID, Centar za novu politiku, Fridrich Ebert Stiftung, 2012), je odnos prema evroatlantskim integracijama. Dok se, kako navode autori istraživanja, “u većini zemalja evroatlantske integracije shvataju kao neodvojiva celina, a ulazak u NATO istovremeno predstavlja korak ka budućem članstvu u Evropskoj uniji, u Srbiji je situacija znatno kompleksnija (...) Nasuprot ulasku u NATO, koji nikad nije imao značajniju podršku među građanima Srbije, podrška ulasku zemlje u Evropsku uniju je imala svoje uspone i padove koji su umnogome zavisili od aktuelnog političkog trenutka” (CESID, 2012). Dobijeni rezultati upućuju i na to da je odnos prema Evropskoj uniji “formiran i u skladu sa privrednim kretanjima uslovljenim svetskom ekonomskom krizom”, ali i krizom unutar Evropske unije koja je “izazvala sumnju među građanima Srbije”.

Iako, prema proceni autora, istraživanja pokazuju da su mladi u ukupnoj populaciji uvek “prednjačili” u podršci ulasku Srbije u Evropsku uniju, i njihova percepcija potencijalnih integracija iz godine u godinu je lavirala: “U roku od godinu dana podrška evropskim integracijama je zabeležila pad od čak 16 odsto među populacijom mlađom od 35 godina. Istovremeno, među mladima je došlo do povećanja broja protivnika ideje o ulasku Srbije u EU za čitavih 6 odsto. Na ovo treba dodati da je procenat onih koji su zbunjeni trenutnim dešavanjima unutar EU, kao i odnosima Srbije i Evropske unije, porastao za svih 19 odsto (12 odsto iz 2011, postaje 22 odsto onih koji kažu da “ne znaju da li su za ulazak u EU u 2012” (CESID, 2012). Autori napominju da, ukoliko se uzme u obzir da je istraživanje realizovano neposredno po dobijanju statusa kandidata za članstvo u Evropskoj uniji, nije neutemeljena sumnja da bi procenat podrške priključenju Evropskoj uniji bio i niži da je istraživanje urađeno mesec dana ranije.

Paradoksi konteksta

Istraživanje koje problemu identitetske orijentacije mladih u Srbiji prilazi kroz analizu stavova mladih prema multikulturalnosti i prihvatanju pluraliteta ideja (Mirosava Đurišić-Bojanović, 2006), rađeno za Institut za pedagoška istraživanja u Beogradu 2005. godine, kao svoj osnovni cilj locira utvrđivanje

povezanosti između stavova prema multikulturalnosti kao otvorenosti za druge kulture i spremnosti za prihvatanje pluraliteta ideja. Istraživanje je rađeno na području Vojvodine zbog njene karakteristične višenacionalnosti, na uzorku od 305 ispitanika – učenika srednjih škola u Subotici. Osnovni nalaz, smatra autorka istraživanja, ukazuje na značajnu povezanost stava prema multikulturalnosti i prihvatanja pluraliteta ideja: “Osobe se razlikuju prema dispozicijama za demokratsko funkcionisanje. Najopštiji nalaz našeg istaživanja pokazuje da je sposobnost prihvatanja pluraliteta ideja povezana sa pozitivnim stavom prema multikulturalnosti koji reprezentuje jedan aspekt demokratskog odnosa prema pripadnicima drugih kultura” (Đurišić-Vujanović, 2006). U konceptualnom smislu, predlaže autorka, to ukazuje na potrebu da osnova obrazovanja za demokratiju bude «podsticanje pluralističkog kognitivnog stila u nastavi» (Đurišić-Bojanović, 2006).

Činjenica je da rezultati navedenih istraživanja rađenih o problematici identitetske i vrednosne orijentacije mladih u Srbiji u periodu nakon 2000. godine idu u prilog niza prepreka sa kojima je u svom identitetskom i vrednosnom (samo)određenju suočena populacija mladih, a koji bi se mogli definisati sintagmom paradoksi konteksta. U neke od njih svakako spada i ustavno određenje iz 2006. godine koje Srbiju definiše primarno kao državu srpskog naroda, pa tek onda kao državu svih građana koji u njoj žive, ali i druge deklarativne formulacije u zakonskim i drugim normativnim aktima, koji se, ili razilaze sa stvarnim potrebama građana Srbije, ili se ne primenjuju. Tako, na primer, Akcioni plan za Poglavlje 23 za pristupanje Srbije Evropskoj uniji naglašava da je neophodno «intenzivirati napore u cilju unapređenja interakcije između različitih zajednica koje žive u Srbiji, kroz uspostavljanje mehanizama za poboljšanje koordinacije i saradnje međunacionalnih saveta nacionalnih manjina i efikasnog rada nacionalnih saveta nacionalnih manjina» (Akcioni plan, 3.8. str. 303). Međutim, Nacrt strategije razvoja kulture Republike Srbije od 2017, do 2027. godine, kao jedan od prioriteta navodi «negovanje srpskog jezika i ćirilice» i «povezivanje srpskog kulturnog prostora» jer autori Nacrta nalaze da je «neophodno izgraditi i ojačati mehanizme pomoću kojih bi udaljeni delovi srpskog naroda mogli očuvati intenzivnu kulturnu komunikaciju sa maticom i ojačati nacionalni identitet izložen neizbežnim asimilacionim procesima» (Nacrt strategije razvoja kulture Republike Srbije, 52). Takođe, Nacrt kao poseban problem apostrofira «negativne posledice» po jezičku kulturu u javnom prostoru i zastupljenost ćirilice kao istorijskog pisma srpskog naroda u uslovima «globalne komunikacije». Prema autorima Nacrta, ovo je jedan od problema koji «iziskuju

sistemska rešenja i podršku” (Nacrt strategije razvoja kulture Republike Srbije, 51). Istovremeno, kao jedan od prioriteta navedeni su interkulturni dijalog i međunarodna saradnja, uz eksplikaciju koja upućuje na to da je “kultura nacionalnih manjina na teritoriji Republike Srbije integralni deo kulturne scene Srbije” koji “predstavlja njeno bogatstvo oličeno u različitosti” (Nacrt strategije razvoja kulture Republike Srbije, 48).

Jedan od paradoksa sa potencijalno najdestruktivnijim posledicama je, svakako, upornost kojom se, dok u javnom političkom diskursu proces pridruživanja Evropskoj uniji formalno ostaje neupitan, konsekventno vrše revizije istorije kao razvijanje posebnog oblika paralelne ideološke stvarnosti koja bi trebalo da oblikuje “kritičku” svest građana. Jedan od najmarkantnijih primera doslednosti istorijskog i ideološkog iskrivljavanja namenjen mladim građanima Srbije, svakako je i udžbenik istorije Radoša Ljušića koji je u upotrebi od 2007. godine. Aleksandar Miletić pitanjem precizno kvalifikuje udžbenik i njegove moguće posledice: “Kakvu poruku adolescent u trećem razredu gimnazije dobija iz ovakvog udžbenika? U njegov pogled na svet usađuje se podozrenje prema katolicima, muslimanima i EU. U jednom društvu koje pokušava da započne proces otvaranja poglavlja u pristupanja EU, preporuka udžbenika tom gimnazijalcu je vraćanje nacionalizmu i “ponosnom tradicionalizmu” koje treba protivstaviti globalističkoj Evropi. Njegov jezički aparat “obogaćuje” sa šovinističkim kvalifikacijama, a u njegovu svest o prošlosti utiskuju se pojednostavljeni narativi i selektivne slike prošlosti u kojima su Srbi uvek bili pravednici, žrtve ili heroji, a drugi narodi uvek i samo zločinci i silovatelji. Već deset generacija gimnazijalaca se u ovom udžbeniku susreću sa potpuno anahronim, uvredljivim opaskama na račun karaktera i morala susednih naroda i pripadnika etničkih i konfesionalnih manjina” (Miletić, 2017).

Očigledno, najveći izazov identitetskoj samopercepciji i percepciji mladih u Srbiji jeste ideološko, političko, kulturološko paradoksalni kontekst u kojem se odvijaju njihove egzistencije i koji čini da problem nacionalnog/patriotskog identiteta biva često traumatično suprotstavljen građanskom, jer većinski, “umesto okretanja modernosti novi identitet Srbija traži u prošlosti” (Biserko, 2016:5). Identitetske konfuzije kod mladih građana Srbije i 2017. godine i dalje uslovljavaju nedovoljno ili sasvim nedekonstruisani ideološki konstrukti o nama i njima, prijateljima i neprijateljima, tradicionalizam, antizapadnjaštvo, autoritarnost, kolektivizam i populizam. Nametnute slike ideološki oblikovane istorije uvek iznova podstiču imperativ vrednosnih opredeljenja koja stare identitetske konflikte i strasti održavaju vitalnima i, koja, osim što uzurpiraju svest o

realnom vremenu i prostoru u kome žive, mladim građanima u Srbiji nameću i destruktivne, binarno šematizovane stereotipe o “pripadanju” i “nepripadanju”, “lojalnosti” i “nelojalnosti”, “patriotizmu ili izdajništvu”. Svi ovi izazovi, uokvireni medijskom slikom u kojoj dominira tabloidna stvarnost koja kritičku svest uspešno konvertuje u populističku, odgovor na pitanje “šta zapravo znači biti građanin Evrope”, za mladog građanina Srbije, suočenog sa formalno interkulturalnom i pro-evropskom orijentacijom, s jedne strane, i tradicionalistički-nacionalnom i anahronom matricom, s druge, čine, osim ako to nije pitanje puke teritorijalne odrednice, prilično paradoksalnim i nadasve zahtevnim.

Literatura

- Altiser, Luj (2009), *Ideologija i državni ideološki aparati*, Karpos, Loznica.
- Biserko, Sonja (2016), Reč izdavača u: *Potka srpskog identiteta: antizapadnjaštvo, rusofilstvo, tradicionalizam*, Ogleđi 17, Helsinški odbor za ljudska prava, Beograd.
- Castells, Manuel (2002), *Moć identiteta*, Golden marketing, Zagreb.
- Golubović, Zagorka, Jarić, Isidora (2010), *Kultura i preobražaj Srbije – vrednosna usmerenja građana u promenama posle 2000. godine*, Službeni glasnik, Res Publica, Beograd.
- Đurišić-Bojanović, Miroslava (2006), *Stavovi mladih prema multikulturalnosti i prihvatanje pluraliteta ideja*, Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja, godina 38, broj 2, Beograd.
- Istraživanje javnog mnjenja – mart 2012, *Stavovi mladih o društveno-političkim prilikama u Srbiji* (2012), CESID, Centar za novu politiku, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd.
- Kusovac, Nikola (1997), *Značaj kulture i obrazovanja u očuvanju istorijske svesti srpskog naroda u: Geopolitička stvarnost Srba*, Institut za geopolitičke studije, Beograd.
- Kuzmanović, Bora, Petrović, Nebojša (2007), *Vrednosni ciljevi kao činioци političkih stavova i mnjenja mladih, projekat Psihološki problem u kontekstu društvenih promena*, Institut za psihologiju, Beograd.
- Maluf, Amin (2003), *Ubilački identiteti*, Paideia, Beograd.
- Radoman, Marija (2011), *Stavovi i vrednosne orijentacije srednjoškolaca u Srbiji*, Helsinške sveske, knjiga br. 31, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd.
- Miletić R., Aleksandar (2017), *Ljušićev udžbenik istorije – deset godina šovinističkog trovanja gimnazijalaca*, <http://www.autonomija.info/>, datum posete 21. septembar 2017.
- Zurovac, Mirko (1997), *Evropska pojava varvarstva u: Geopolitička stvarnost Srba*, Institut za geopolitičke studije, Beograd.

BORIS VARGA

Zapadni Balkan: Geopolitika nedovršenih država

Sažetak

Autor analizira spoljnopolitičke perspektive država Zapadnog Balkana koje se do 2017. godine nisu integrisale u EU ili NATO (Srbija, Kosovo, BiH i Makedonija). Članak razmatra i uticaj unutrašnje politike na evroatlantske integracije država Zapadnog Balkana, a posebno uticaj desničarskih političkih partija.

Autor zaključuje da Brisel mora odlučnije da reaguje na odstupanja od demokratskih normi država Zapadnog Balkana, jer se one time samo udaljavaju od EU.

Ključne reči: Zapadni Balkan, EU, Rusija, evroatlantske integracije, tranzicija, populizam, stabilokratija, konflikti, separatizam.

Zoran Đinđić, a zatim i Nenad Dimitrijević pisali su o problemu “nedovršene države”, najpre SFR Jugoslavije, a zatim i državnih zajednica u kojima je bila Srbija. Tri decenije nakon objavljivanja prve takve studije, situacija u Srbiji se nije značajno promenila – princip javnih politika nije oživotvoren, demokratske institucije su i dalje veoma slabe, granice nedefinisane, a odsutna je i jasno formulisana spoljna politika. To pokreće pitanje ustavnih promena, a na međunarodnom planu Beograd već neko vreme vodi dvovektornu, često šizofrenu, spoljnu politiku između gotovo hladnoratovski sučeljenih strana – Zapada i Rusije.

I nije samo Srbija u takvoj nedefinisanoj i nekonsolidovanoj situaciji. Tu si i ostale uglavnom postkonfliktne države Zapadnog Balkana – Bosna i Hercegovina, Makedonija i Kosovo (de facto) – koje se nisu integrisale u EU i NATO, te funkcionišu gotovo u permanentnom nestabilnom političkom, ekonomskom i bezbednosnom stanju. Kakva je spoljnopolitička perspektiva tih država i koliko na nju utiče unutrašnja politička dinamika? Gde se države Zapadnog Balkana nalaze u geopolitičkom pozicioniranju uticajnih igrača i kakve bi posledice mogla imati njihova dugoročna teška tranzicija – pitanja su na koje ova analiza pokušava da odgovori.

Prepreke u evroatlantskim integracijama

Sintagma Zapadni Balkan odnosi se prvenstveno na države koje se nisu integrisale u EU – bivše republike SFRJ i Albaniju. Od Solunske deklaracije 2003. godine, kojom je jasno otvorena evropska perspektiva regiona, EU i NATO su se pridružile Slovenija (2004) i Hrvatska (2013), dok su samo članice NATO postale Albanija (2006) i Crna Gora (2017).

Srbija, Kosovo, BiH i Makedonija zbog različitih razloga se nisu integrisale u ta dva zapadna saveza. Svim tim državama zajedničko je da su postkonfliktna i podeljena društva, ali barem sa deklarativnim opredeljenjem da se integrišu u Evropsku uniju.

Prema istraživanju organizacije Freedom House – Nations in Transit, 2016. godine Srbija je bila polukonsolidovana demokratija, dok su Kosovo, BiH, Makedonija bili tranzicioni, odnosno hibridni režimi (Schenkkan 2017). Sve te postjugoslovenske države u ovom su istraživanju ocenjene kao relativno jaka građanska društva, gde su izbori demokratski. Kad je reč o lošim ocenama, sve te države uglavnom ozbiljno pogađaju – problem korupcije, odsustvo nezavisnog sudstva, loše upravljanje državom na nacionalnom nivou i problem slobode govora.

Sve te manjkavosti demokratije tipične su za pojam “stabilokratije” (stabilityocracy), koji je tokom poslednjih godina ušao u medijske napise i stručne analize, a koji označava fazu urušavanja tranzicionog režima. Stabilokratija slikovito opisuje stanje u državama Zapadnog Balkana, u kojima su na čelu lideri autokratskih sklonosti, koji sebe predstavljaju prozapadnim političarima i “faktorom stabilnosti” u regionu. Demokratija u tim društvima slabi, zaštitnici demokratije, poput nezavisnih medija i jakih institucija propadaju, a klijentelizam vezuje mnoge građane za elite na vlasti kooperacijom i prinudom (BiEPAG 2017: 7).

Termin “stabilokratija” upotrebio je Srđa Pavlović, želeći da opiše političke prilike i politički režim u Crnoj Gori, gde manjkavu demokratiju podržavaju zemlje zapadne demokratije. On smatra da je Milo Đukanović, kao ključna politička figura, stvorio stabilokratiju za koju je karakteristično nameštanje izbora, marginalizacija opozicija i zloupotreba državnih resursa za političku i ličnu korist. Takva politika Zapada dugoročno je, ustvari, podiranje vlastitih interesa u regionu, a to može imati i neželjene efekte produbljivanja nezadovoljstva prema stranim akterima.

Srbija

Dimitrijević nedovršenom državom smatra i Srbiju, oslobođenu svih saveza i državnih zajednica, pre svega kad je reč o kontinuiranom problemu s Ustavom (donošenje i izmene), razgraničenju između grana vlasti, nepostojanju javnih politika i dominaciji stranaka u političkom režimu. Samostalnu spoljnu politiku Srbija je počela da vodi tek nakon raspada Državne zajednice Srbije i Crne Gore (2006). Međutim, Srbija nema ni jasno utvrđenu i u Narodnoj skupštini usvojenu spoljnopolitičku strategiju, kakvu su imale pojedine države bivše Jugoslavije. Javno razočarana podrškom nezavisnosti Kosovu (2008) većine država EU, Srbija je u novim okolnostima, predvođena koalicijom oko Demokratske stranke spoljnu politiku deklarirala kao oslanjanje na “četiri stuba” (SAD, EU, Rusija i Kina). .Kasnije, nakon dolaska na vlast Srpske napredne stranke (SNS), veoma apstraktna politika “četiri stuba” u političkom diskursu sužena je na dva – “i EU, i Rusija” (Đukić i Varga 2017: 5–6).

Integracija u EU ostao je sve do sada, bar deklarativno, spoljnopolitički prioritet Vlade Srbije. Međutim, odnosi između Moskve i Beograda najintenzivniji su od kraja hladnog rata i uvek kada se govori o evrointegracijama Srbije, kao da ih se ne razdava od strateškog partnerstva sa Ruskom Federacijom.

Nakon dugoročnog odugovlačenja zbog nesaradnje sa Međunarodnim tribunalom u Hagu, Srbija je status kandidata za članstvo u EU dobila u martu 2012. godine. U proces pregovora Srbija je stupila tek u januaru 2014. godine, nakon potpisivanja Briselskog sporazuma i pristanka da otpočne normalizaciju odnosa sa Kosovom.

U promenjenim geopolitičkim okolnostima u Evropi zbog ukrajinske krize, Beograd je ostao na kursu evrointegracija, ali je odbio da uvede sankcije Ruskoj Federaciji. Takva politika, u medijima i na Zapadu nazvana “sedenjem na dve stolice”, može da utiče na dalji tok pregovora sa EU. U pregovaračkom procesu, od 35 poglavlja postoje neka u kojima saradnja Srbije sa Rusijom može da uspori proces, ili čak zakoči integraciju Beograda u EU. To su četiri poglavlja 21, 30, 31 i 35, a odnose se na energetiku, spoljnu, bezbednosnu i odbrambenu politiku, spoljnu trgovinu i normalizaciju odnosa sa Kosovom (Đukić i Varaga 2017: 22–23).

Zvanični Beograd smatra da vodi politiku vojne neutralnosti, nakon što je u decembru 2007, u Narodnoj skupštini usvojena Deklaracija o Kosovu. Međutim, komplikovanost i dugoročna neodrživost spoljne politike “i EU, i Rusija”, najvidljivija je u bezbednosnom smislu – kada je u pitanju vojna saradnja sa Zapadom i Rusijom.

Okvirni sporazum o pristupanju programu NATO Partnerstvo za mir potpisan je u decembru 2006, a osam godina kasnije Vlada Srbije je usvojila Individualni akcioni plan partnerstva (IPAP) sa NATO, što predstavlja najviši oblik saradnje s alijansom države koja nije njena članica.

Uporedo sa približavanjem Zapadu, Beograd korača i prema Istoku. Nedelju dana pre potpisivanja Briselskog sporazuma između Vlade Srbije i Kosova, u aprilu 2013. godine, Srbija je primljena, u svojstvu posmatrača u Parlamentarnu skupštinu Organizacije dogovora o kolektivnoj bezbednosti (ODKB). Od izbijanja ukrajinske krize Srbija aktivno učestvuje u vojnim vežbama koje organizuje Rusija.

Dolaskom na vlast Srpske napredne stranke (SNS), otcepljenih radikala, na srpskoj političkoj sceni je bar deklarativno, prestao da postoji jak antievropski politički akter. Međutim, time nije smanjeno prisustvo ruskog faktora; čak je i pojačan, a spoljna politika je dobila izrazito dvovektorni karakter – Brisel i Moskva. Pod očiglednom kontrolom SNS su i srpske nacionalističke i ekstremističke organizacije, poput onih koji se protive dijalogu sa Kosovom, saradnji sa NATO i Haškim tribunalom, ili promovisanju liberalnih vrednosti (pre svega LGBT zajednice). Tako se ta partija pred spoljnim akterima samopozicionirala

kao jedini pouzdan partner koji može da kontroliše ekstremnu desnicu i utiče na održavanje stabilnosti ne samo u Srbiji, već i u regionu. Istovremeno, međunarodni akteri zarad stabilnosti pristali su da “zatvore oči” ne samo na šoviniističku retoriku vlasti u Beogradu, već i na sistemsko urušavanje demokratskih institucija u Srbiji.

Kosovo

De facto država od februara 2008. godine. Izgradnju Kosova prate tri ključna međunarodna aktera – Ujedinjene nacije, NATO i Evropska unija.

Iako nezavisnost Kosova nisu priznale sve države članice EU (Grčka, Rumunija, Slovačka, Španija i Kipar), postojao je snažan konsenzus da ta država dobije šansu za evropski put i potpiše Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju, koji je stupio na snagu u aprilu 2016. godine. Međutim, viznu liberalizaciju sa EU Kosovo ne može da ostvari zbog problema demarkacije granice sa Crnom Gorom i nedovoljne borbe protiv organizovanog kriminala i korupcije.

Na zahtev EU i SAD, formiran je Specijalni sud (Specijalno veće i tužilaštvo) koji će se baviti zločinima počinjenim tokom sukoba na Kosovu, odnosno akcent je stavljen na bivše pripadnike Oslobođilačke vojske Kosova. Očekuje se da bi rezultati rada tog suda trebalo da utiču na međuetničko pomirenje na Kosovu.

Finaliziranje nezavisnosti i integrisanje Kosova u međunarodne organizacije (UN, UNESCO, Interpol) blokira Srbija uz jaku međunarodnu podršku Rusije u Savetu bezbednosti UN. Blokadam zaokruživanja državnosti Kosova, Beograd gura Prištinu u institucionalnu integraciju sa Albanijom. Priština i Tirana su u septembru 2017. postigli sporazum u vezi zajedničkog pomoćnog fonda za diplomatska zastupanja Kosova u Evropi.

Veliku podršku Albanija pruža Kosovu u evroatlantskim procesima, umesto da to čini Srbija. Vlade Kosova i Albanije rade na uspostavljanju zajedničkog ekonomskog i energetskeg tržišta. Gotovo pretećim tonom, premijer Albanije Edi Rama izjavljuje kako će se Kosovo i Albanija ujediniti ako Brisel ne bude otvorio Prištini put za integraciju u EU.

Briselskim sporazumom i pregovorima između Beograda i Prištine dogovoreno je formiranje Zajednice/Asocijacije srpskih opština (ZSO), što ima za cilj da srpsku etničku samoupravu integriše u državni sistem Kosova. Međutim, nakon sve glasnijih izjava Milorada Dodika o referendumu Republike Srpske o izlasku iz BiH, Priština strahuje da bi ZSO u određenim okolnostima takođe

mogla krenuti sličnim putem. Ti strahovi nisu neosnovani. Nelegalni referendum na severu Kosova protiv kosovskih institucija održan je u februaru 2012. godine u srpskim sredinama, kojom je prilikom 75 odsto birača potvrdilo takvo opredeljenje.

Ideje o podeli Kosova povremeno se i sada mogu čuti u Srbiji. U avgustu 2017, je to bio predlog prvog potpredsednika vlade Srbije Ivice Dačića o “trajnom razgraničenju sa Albancima na Kosovu”, iako se u njemu navodi da je reč o razgraničenju tradicionalne baštine. To političko opipavanje pulsa i podizanje tenzije ne uliva nadu u dobar suživot i normalizaciju međunacionalnih odnosa na Kosovu. Teza o podeli Kosova za vreme vladavine Socijalističke partije Srbije devedesetih godina sve vreme je bila na stolu. Nakon NATO intervencije na Kosovu 1999, ruski mirotvorci iz BiH prešli su na teritoriju Kosova i bezuspešno pokušali da te ideje sprovedu u delo (Klark 2003: 411–438).

Bosna i Hercegovina

BiH je određena vrsta *de iure* međunarodnog protektorata sa Kancelarijom visokog predstavnika međunarodne zajednice (OHR, Office of the High Representative), akterom sa pravom veta, koji je zadužen za nadgledanje sprovedena Dejtonskog mirovnog sporazuma.

Među državama Zapadnog Balkana, BiH i Kosovo najviše zaostaju u procesu evropskih integracija. Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju između BiH i EU stupio je na snagu u junu 2015. godine, a BiH je zvaničan zahtev za članstvo u Uniju podnela u februaru 2016. Postoji niz nerešenih pitanja zbog kojih BiH ne može da dobije status kandidata za članstvo EU, a Zapad tu državu smatra nefunkcionalnom. Brisel smatra da BiH mora u vrh svojih prioriteta staviti borbu protiv korupcije i organizovanog kriminala, kao i reformu pravosuđa. Zabrinjavajuća je i stalna prisutnost verbalnih međuetničkih tenzija na najvišem političkom nivou, a u sva tri konstitutivna naroda najveću popularnost imaju stranke koji vode isključivu nacionalističku i populističku politiku. Posebno “veoma rizičnim” u Briselu smatraju referendum Republike Srpske o obeležavanju dana tog entiteta, koji se tumači kao prethodnica izdvajanja Republike Srpske iz BiH.

Separatističke težnje u Republici Srpskoj intenzivirane su tokom poslednje decenije, a njihov zagovornik je lider tog entiteta Milorad Dodik. Huan Linc i Alfred Stepan smatraju da demokratija neće postati jedinstveno pravilo – “jedina

igra u gradu” – ukoliko određeni nacionalni, društveni, ekonomski, politički ili institucionalni faktor na određenoj teritoriji uloži značajnija sredstva u pokušaj da postigne svoje ciljeve tako što će pribjeći nasilju ili stranoj intervenciji da bi se oteo od države (Linc i Stepan 1998: 18–20). U slučaju BiH to bi mogla biti Republika Srpska, ohrabrena podrškom iz Rusije i Srbije.

Kada je reč o integrisanju BiH u NATO, to je jedina država koja taj cilj ima definisan u Zakonu o odbrani BiH. Rusija se aktivno zalaže protiv uključivanja BiH u NATO, a sledeći primer Srbije, Republika Srpska je u oktobru 2017, usvojila Deklaraciju o vojnoj neutralnosti.

Razni politički i društveni akteri iz Rusije aktivno podržavaju Republiku Srpsku i njenog lidera Milorada Dodika u nacionalističkoj, antidržavnoj i anti-sistemskej politici prema BiH. Na zahtev predsednik Srbije Tomislava Nikolića i predsednika Republike Srpske Milorada Dodika, Rusija je u julu 2015. uložila veto u Savetu bezbednosti UN na Rezoluciju o Srebrenici koju je predložila Velika Britanija. Ministarstvo inostranih poslova Ruske Federacije je 2015, podržalo odluku Skupštine Republike Srpske o raspisivanju referenduma o “poverenju u pravosudni sistem u Bosni i Hercegovini”, čime je potvrđena ruska nedоследnost u podršci Dejtonskog mirovnog sporazuma i uopšte mira na Balkanu.

Makedonija

Među svim državama Zapadnog Balkana, Makedonija se tokom devedesetih izdvajala veoma dobrim rezultatima u demokratskoj tranziciji. Dvehiljaditih, Makedonija je, kad je reč o procesima evroatlantskih integracija bila odmah iza Slovenije, a u decembru 2005, postala je kandidat za članstvo u EU, uprkos unutrašnjim oružanim sukobima koji su samo nekoliko godina ranije okončani Ohridskim mirovnim sporazumom (2001).

Međutim, nerešeno spoljopolitičko pitanje u vezi sa imenom države i grčka blokada evroatlantskog procesa, ubzo je tu bivšu jugoslovensku republiku stavilo u neku vrstu međunarodne stagnacije. Takva situacija uticala je na porast unutrašnjih nacionalističkih i evroskeptičnih raspoloženja, te pogodovala razvoju populizma i korupcije dok je na vlasti (do januara 2016. godine) bila koalicija okupljena oko VMRO-DPMNE (Unutrašnja makedonska revolucionarna organizacija-Partija za makedonsko nacionalno jedinstvo) i premijera Nikole Gruevskog.

Kao u Srbiji, i u Makedoniji su stranke desnog centra pokušale da se nametnu kao nezamenjiv faktor stabilnost, kako za unutrašnje, tako i za spoljopolitičke

aktere. Gruevski je tokom političke krize (2014–2017) pokušavao da problem u državi predstavi kroz prizmu etničkih podela i tenzija, te jačanja albanskog ekstremizma. Opozicija je insistirala na tome da je ključni problem u državi korumpirani režim koji zloupotrebljava etničku napetost.

Oružani sukobi u Kumanovu 2015, koje je vlada okarakterisala kao pokušaj terorističkog napada albanskih ekstremista, mnogi izvori smatraju veoma zamagljenim slučajem. Politička kriza u državi mogla je da preraste u međunarodne tenzije, pa i u sukobe. Međutim, građanski protesti protiv VMRO-DPMNE i premijera Gruevskog ipak su pokazali da je u pitanju politička manipulacija, a ne međuetničke tenzije. Zapad je za sve vreme krize igrao ulogu posrednika između vlasti i opozicije, u kojima su od EU veći uticaj pokazali predstavnici pojedinih država – SAD i Nemačke.

Parlamentarni izbori u Makedoniji u decembru 2016, ishodovali su neznatnom prednošću vladajuće VMRO-DPMNE. Problem formiranja vlade eskalirao je do sukoba u Sobraju u aprilu 2017, nakon čega je situacija stabilizovana, rešavanje krize vraćeno je u institucije, a vladu je formirala koalicija okupljena oko opozicionog Socijaldemokratskog saveza Makedonije (SDSM), na čelu sa liderom Zoranom Zaevim.

Rusija je tokom trajanja te krize u Makedoniji sve vreme bila prisutna i bila je na strani Gruevskog. Moskva je smatrala da Zapad u Makedoniji primenjuje metod “šarenih revolucija”, kako bi se vlast navodno smenila na ulici nasilnim putem. Rusija je bila zainteresovana za učestvovanje Makedonije u rusko-turskom energetskom projektu, takozvanom “Turskom toku”, a oružane sukobe u Kumanovu Moskva je smatrala pritiskom Zapada na Gruevskog da odustane od tog projekta.

Pragmatizam i/ili pomirenje

Najbolji odgovor separatističkim težnjama u regionu nesumnjivo je njegovu integrisanje u Evropsku uniju. Međutim, sve više se mogu čuti stavovi da bi prethodnica ulaska Zapadnog Balkana u EU trebala pratiti veća regionalna integracija u raznim sferama.

Primer dobre prakse regionalne integracije pre stupanja u EU može poslužiti sporazum CEFTA (Central European Free Trade Association), koga su 1992. godine osnovale članice Višegradske grupe. To je multilateralni ugovor o slobodnoj trgovini između srednjeevropskih država koje nisu članice EU, ali su u procesu da to postanu. Tim sporazumom sada su obuhvaćene države Zapadnog Balkana i Moldavija.

Na četvrtom samitu Berlinskog procesa”, inicijative za regionalnu saradnju na Zapadnom Balkanu, potpisivanjem ugovora u Trstu, u julu 2017. godine, pokrenuta je inicijativa za stvaranje transportne zajednice, koja treba da integriše transportne mreže unutar regiona i poveže ih sa EU. Pokrenuto je i pitanje ekonomse integracije, između ostalog i u okviru Komorskog investicionog foruma Zapadnog Balkana koji okuplja trgovinske komore iz regiona.

Još nakon samita Berlinskog procesa u Parizu 2016. godine glasno se govorilo o idejama pragmatičnih rešenja koje jačaju međusobne integracije država Zapadnog Balkana, kao o nekoj vrsti predintegrativnog procesa u EU. Pozdravljene su i ideje o ekonomskom regionalnom integrisanju posredstvom trgovine, industriji i međugraničnih projekata. Ima stavova da, ukoliko se ubrza integracija država regiona bez prethodno temeljno sprovedenih reformi, nakon dobijanja članstva Savet EU i Evropska komisija neće imati adekvatne instrumente kojima će moći korigovati ono što u tim državama nije urađeno na pravi način.

Međutim, postoje značajne razlike u tranziciji i procesu evrointegracija država Višegradske grupe i Zapadnog Balkana. Tu je pre svega reč o suočavanju sa prošlošću i ratnim zločinima. Dimitrijević smatra da je suočavanje sa prošlošću jedan od važnijih procesa. Prema njegovom mišljenju, postoji određen kontinuitet nedovršene države, kako SR Jugoslavije za vreme Miloševića, tako savezne države nakon petooktobarske revolucije. Reč je o problemima razorenog političkog društva i dominaciji kolektivističke političke kulture. Posebno povodom suočavanja sa prošlošću, Dimitrijević smatra da se reformistička zablude postpetooktobarske političke elite ogledala u tome da su zapostavili tezu da budućnost Srbije nije moguća bez prevazilaženja prošlosti. Za njega nisu u pitanju samo ratni zločini počinjeni tokom devedesetih u regionu, već da se ta okrenutost budućnosti mora zasnivati na političkom, ekonomskom, socijalnom, kulturnom i moralnom prevazilaženju nasleđa.

Bivša portparolka Haškog tužilaštva i novinarka Florans Artman smatra da zbog neuspelog suočavanja s prošlošću i povratka retorike iz devedesetih, političari u miru, u dvehiljaditim, žele da nastave ono što nije bilo završeno u ratu. Govoreći o misiji Međunarodnog tribunala za bivšu Jugoslaviju, Artmanova smatra da je najveća manjkavost tog suda, to što nije uspeo jasno ukazati na fenomen povezanosti propagande i ideologije sa počinjenim zločinima. Zato se sada u regionu rehabilituje politika koja je bila ostvariva jedino zločinom, dok se žrtve žele se izbrisati, kako bi se opravdali ciljevi koji su se trebali postići ratom i zločinima. Artmanova smatra da nesuočavanje s prošlošću i negiranje ratnih zločina je, ustvari, legitimisanje te politike, koja se vodila u prvoy

fazi – ratom, te ukazuje na opasnost i od mogućih obnavljanja ciljeva, poput podele Bosne i Hercegovine.

Kao i Artmanova, Marko Atila Hoare smatra da su nakon pada Miloševića nacionalisti u Srbiji prestali da vode politiku podele BiH i stvaranja posebne srpske države, ali da od tog cilja nikad nisu odustali. On smatra da sve dok je Srbija izvan Evropske unije, njene vođe neće biti u poziciji da rade na potpunoj podeli BiH, ali će tražiti načine da sačuvaju Dejtonski mirovni sporazum koji garantuje postojanje srpskog entiteta. Ukoliko Srbija uđe u EU, mogla bi se osećati manje ograničenom da završi podelu BiH, smatra Hoare (Kovač 2014: 47).

Željeni rezultati mogu da izostanu ne samo zbog nesuočavanja sa prošlošću, već i od pomenutog regionalnog pragmatizma. Jedan od glavnih problema takvog stanja je populizam partija i lidera koji su na vlasti od raspada SFRJ. U teoriji, populizam se javlja kao manipulativno pozivanje na narodna uverenja i sentimente i kao takav se koristi kao sredstvo političke mobilizacije za uzdizanje harizmatičkih vođa i pružanje otpora svakom elitizmu (Mijatović 2008: 134). U tom slučaju, sredstvo političke mobilizacije za uzdizanje političkih vođa je nacionalizam, stvaranje nepoverenja prema drugim etničkim zajednicama na Zapadnom Balkanu, ali i otpor da se prizna autoritet međunarodnih institucija, što se odnosi na uvažavanje presuda Međunarodnog tribunala za bivšu Jugoslaviju.

Zaključak

Četiri su ključna faktora koja utiču na buduće perspektive regiona Zapadnog Balkana:

Promena spoljnopolitičkog okruženja

Države Zapadnog Balkana koje se nisu integrisale u EU i NATO (Srbija, Kosovo, BiH i Makedonija) našle su se u novim međunarodnim okolnostima, koje trenutno nisu povoljne za pristupanje Evropskoj uniji. Glavni razlog je dugoročna kriza u Uniji (finansijska, ekonomska, izbeglička, politička) i promene granica (Bregzit), što utiču na to da je reč “proširenje” postala nepopularna, a proces je stavljen u drugi plan, bez obzira na to što su se, Solunskom deklaracijom države Unije obavezale da će Zapadnom Balkanu pružiti jasnu evropsku perspektivu.

Drugi važan faktor je kriza na evropskom kontinentu nakon ruske aneksije Krima i hibridnog rata na istoku Ukrajine. Ukrajinska kriza podelila je Evropu i distancirala Rusiju od zapadnih projekata, a situacija je od 2014, napeta poput one iz perioda hladnog rata.

Zategnutost odnosa odigrava se i na liniji Brisel – države Višegradske grupe, čij je samo formalan povod izbeglička kriza i odbijanje azilanata. Posredi je ozbiljna erozija demokratije u Srednjoj Evropi i razvoj nacionalističkih populističkih režima (Mađarska, Poljska, Slovačka). To u pojedinim državama članicama EU dodatno povećava opreznost za primanje u Uniju ostalih istočnoevropskih država.

Bez obzira na sve probleme u Uniji i na Zapadnom Balkanu, politički diskurs u javnosti se ne menja i usmeren je na integraciju regiona u EU. Ukoliko Brisel odustane od tih ciljeva i na dugi rok ih stavi ad akta, ili ih bude sprovodio s političkom zadržkom, to bi ponovo moglo destabilizovati ceo region Zapadnog Balkana.

Problem unutrašnje političke dinamike

Države koje se nisu integrisale u EU i NATO, su prevashodno, nedovršene države. Sve imaju problem s vladavinom prava, korupcijom, slobodom štampe, kao i sa lošim upravljanjem na nacionalnom nivou.

Srbija nema definisanu granicu sa Kosovom (kao ni sa Hrvatskom i Bosnom i Hercegovinom), pitanje Ustava je konstantan problem, kao i mešanje uticaja među granama vlasti, partokratija i odsustvo javnih politika. BiH je nefunkcionalna država. U Makedoniji se sporost evroatlantskih integracija odrazila i na unutrašnju političku krizu. Kosovo ima slabo razvijene institucije; kao u slučaju Makedonije i Grčke, međunarodna blokada Srbije Kosova, mogla bi da utiče na porast nacionalizma i povećanje međuetničkih tenzija (na Kosovu).

Sve analizirane držve su na svojoj teritoriji imale oružani konflikt i većinom nisu spremne da se suoče s prošlošću, što posebno važi za Srbiju, Kosovo i BiH. Međuetnički, međudržavni i teritorijalni sporovi mogli bi da postanu osnovna prepreka Srbije, Kosova i BiH za integraciji u EU i (NATO). Ne samo da je upravljanje državom jedan od njihovih najvećih problema, već se prisustvo secesionističkih namera direktno veže za problem konsolidacije njihovih demokratija.

Nacionalizam je zajednički imenitelj populističkih ideja u celoj Jugoiistočnoj Evropi – od Poljske do Makedonije. Ali jak građanski sektor i snaga protesta – najjača su poluga u borbi protiv populističkih lidera i korumpiranih elita. Dobar primer je “petooktobarska revolucija” u Srbiji (2000), dve revolucije na Majdanu u Ukrajini (2004 i 2014) i protesti u Rumuniji (2017). Zato je Rusija u opsesivnom strahu od pritiska građanskog društva na nedemokratske režime.

Faktor Rusija

Na geopolitičku situaciju u regionu utiče i povratak Rusije na Balkan, koja, za razliku od perioda neposredno nakon pada komunizma mnogo intenzivnije deluje na Zapadnom Balkanu. Rusija je prisutna, više ili manje, u svakoj analiziranoj državi. Moskva se snažno protivi proširenju NATO na postsocijalističke države. Posebno je prisustvo Rusije primetno u Srbiji, Republici Srpskoj i na Kosovu, gde je NATO vojno intervenisao 1995, i 1999. godine. Osnovni model širenja ruskog uticaja na bivše komunističke države je vojna neutralnost, odnosno zaustavljanje širenja NATO na Istok.

Rusija je bezuspešno pokušala da utiče i na političku situaciju u Makedoniji i Crnoj Gori, ali bez rezultata, jer Moskva tim državama nije mogla da ponudi konkretan geopolitički aranžman – članstvo u ekonomskom ili vojnom savezu.

Međutim, u slučaju Srbije, Rusija uglavnom uz pomoć “meke sile” podstiče srpski nacionalizam i revizionizam. Posebno pothranjuje osećaj viktimizacije i ohrabruje srpske ekstremiste kad je reč o reviziji granica i vrednovanju ratova devedesetih. Iskustvo Ukrajine svedoči o tome da Rusija najverovatnije stvara zonu uticaja na jugu Evrope, koga pokušava da udalji ne samo od NATO, već i od EU. Rusija već sada stvara nove podele u regionu, koje bi mogle da se odraze na evroatlantsku perspektivu Srbije, Kosova i BiH.

Učestvujući u vojnim vežbama NATO i Rusije, Srbija ne samo da ne pripada nijednom od sučeljenih geopolitičkih blokova, već sve više gubi vlastitu spoljnu politiku. Takođe, postojeći oblik vojne neutralnosti Srbije više je deo ruske bezbednosne strategije u Evropi, takozvane nove bezbednosne arhitekture uz pomoć koje se zaustavlja širenje NATO na Istok, što Srbiju dodatno udaljava od EU.

EU i nova integrativna paradigma

Zbog zastoja u proširenju EU, ponuda članstva u NATO bi privremeno mogla biti određena vrsta substitucije tranzicionim državama za približavanje Zapadu. Istovremeno, pristupanje NATO, znači i distanciranje od Rusije. Među analiziranim državama jedino u Makedoniji i na Kosovu postoji unutrašnji društveni i politički konsenzus povodom ulaska u Alijansu. Za Makedoniju bi ulazak u NATO predstavljao i faktor bezbednosne stabilizacije.

Proceduralno, ulazak u NATO nije uslov državama kandidatima koje žele da se integrišu u EU. Međutim u praksi, svaka postsocijalistička država prošla je kroz političko-bezbednosnu transformaciju, postajući najpre čalnica NATO,

a tek potom EU. U novim okolnostima podela u Evropi, ulazak u NATO bi za kandidate u EU mogao da postane novi politički uslov.

Perspektiva integracije u EU, za Srbiju i Kosovo važan je motiv za demokratizaciju i reforme. Međutim, pojava stabilokratije svedoči o tome da države EU često primenjuju dvostruke standarde u oceni demokratizacije država Zapadnog Balkana i ne reaguju adekvatno na sistemsko podiranje demokratije. Makedonski premijer Gruevski bio je prvi koji je gotovo bez reakcija iz Brisela mogao da guši medije, sputava pravosuđe i uvodi sistemsku korupciju. Veoma tiho se reaguje i na urušavanje institucija u Srbiji političke garniture okupljene oko Vučića. Dodik u Republici Srpskoj još uvek bez posledica i reakcija OHR može da organizuje referendum i govori o raspadu BiH.

Države Zapada ne bi trebalo da dozvole ponavljanja situacije iz sredine devedesetih, kad su lidera Srbije Slobodana Miloševića takođe smatrali faktorom stabilnosti. Ukoliko se bude zatvaralo oči na populizam koji koristi radikalnu nacionalističku reotiriku i potpiruje strasti u regionu, Zapadni Balkan će samo regresirati. Iz EU se više puta izjavljivalo da ne žele, kao u slučaju Kipra, da u Uniju "uvezu" međuetničke i teritorijalne podele. To je jasan signal da će države sa izraženim secesionističkim težnjama ostati van EU. Težnje za separacijom Katalonije samo će dodatno usmeriti orijentaciju Unije da u svoju zajednicu pričaju samo države sa trajno rešenim teritorijanim problemima. To se pre svega odnosi na BiH i Republiku Srpsku, ali i Srbiju i sever Kosova.

Evroskeptična, pa čak i antievropska raspoloženja dodatno mogu biti podstaknuta umorom od tranzicije, razočarenjem, osećajem nedostižnosti ili nepoželjnosti zapadnobalkanskih država u EU. Ukoliko dođe do napuštanja evropske orijentacije, nacionalistički orijentisane političke elite bi mogle da se vrate ciljevima iz devedesetih. Srbija će tada motivisati secesionizam u Republici Srpskoj i na severu Kosova. U tome će imati podršku Rusije.

Dugoročna blokada Srbije zaokruživanja državnosti Kosova, prirodno će Kosovo motivisati da pomoć traži u podršci susedne Albanije. Ma koliko to paradoksalno zvučalo, Srbija i Rusija su te koje podstiču institucionalno srastanje Kosova i Albanije.

Stoga EU ne sme zanemariti region Zapadnog Balkana, ili ga prepustiti uticajima drugih država, poput Rusije. Brisel mora odlučnije da reaguje na odstupanja od demokratskih normi država Zapadnog Balkana i uskratiti podršku stabilokratima, jer se time te države samo udaljavaju od EU. Za pomirenje nisu dovoljni samo pragmatični integrativni regionalni projekti, već se ne sme zanemariti poziv na suočavanje sa prošlošću i odbacivanje nacionalističkih politika

koje su i dovele do ratnih razaranja. U suprotnom, sa integracijom u EU će se ipak uneti sve međunacionalne i međuteritorijalne balkanske probleme.

Gora je ipak varijanta ako Zapadni Balkan ostane izvan EU, jer će se u regionu razviti nedemokratski politički režimi, poput onih iz devedesetih, koji u svojoj prirodi nose sve one rizike od fatalnih posledica koje je ovaj region već pretrpeo.

Literatura

- BiEPAG (2017). The Crisis of Democracy in the Western Balkans – Authoritarianism and EU Stabilitocracy. Policy Paper: Balkans in Europe Policy Advisory Group. March 2017.
- Đinđić, Zoran (1988). Jugoslavija kao nedovršena država. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.
- Đukić, Srećko, Varga, Boris (2017). Srbija na putu ka EU i Rusija. Spoljnopolitičke sveske No2. Beograd: Evropski pokret u Srbiji-Forum za međunarodne odnose.
- Klark, Vesli K. (2003). Moderno ratovanje: Bosna, Kosovo i budućnost oružane borbe. Beograd: Samizdat B92.
- Kovač, Mirnes (2014). Opsada islama: intervjui sa istaknutim svjetskim misliocima o islamu i muslimanima danas. Sarajevo: Buybook.
- Linc, Huan, Stepan, Alfred (1998). Demokratska tranzicija i konsolidacija: Južna Evropa, Južna Amerika i postkomunistička Evropa. Beograd: Filip Višnjić.
- Mijatović, Boško, Vujačić, Ilija, Marinković, Tanasije (2008). Pojmovnik liberalne demokratije. Beograd: Službeni glasnik–Centar za liberalno-demokratske studije.
- Schenkan, Nate (2017). Nation in Transit: The False Promise of Populism. Freedom House.

II PREDLOZI PRAKTIČNIH POLITIKA

(Beograd, Novi Sad, Niš, Kragujevac 2017/2018.)

U izradi predloga praktičnih politika učestvovali su
Tamara Tomašević, Aleksandrara Đurić Bosnić i Srđan
Barišić

Odgovor mladih na kadriranu stvarnost

Ovaj tekst prikazuje razmišljanja grupe mladih iz Beograda, Novog Sada, Kragujevca i Niša o stanju u društvu i njihove odgovore na to. Ti stavovi su iskazani u radionicama na kojima je kreiran prostor za razmatranje problema iz ugla mogućih pristupa za njihovo prevazilaženje. Nakon održanih radionica, formirana je radna grupa¹ koju su činile po tri osobe iz svakog grada i facilitatorka prethodno održanih radionica. Članice i članovi radne grupe su ideje mladih iz sva četiri grada, uz dodatni samostalni istraživački rad, pretočili u preporuke koje se nalaze na kraju ovog teksta.

Današnje generacije mladih odrastaju u tzv. društvima “postistine”² gde javno mnjenje ne oblikuju utvrđene činjenice, nego emocije i društvene reakcije, lična uverenja i stavovi. Pridev “postistinski”, u pristupu društvu opisuje ne samo laganje već i svesno i bezobzirno ignorisanje istine u današnjem društvu.

Kadrirana stvarnost bazirana je na interpretaciji, ocenama događaja, i određenim rešenjima, koja ne ostavljaju prostor i priliku za preispitivanje iz različitih uglova. Uz pomoć selekcije-izbacivanja, preteranog insistiranja, izobličavanja određenih činjenica do neistine, kadriranjem se postiže ne samo prikrivanje i potiskivanje činjenica već i njihovo otvoreno ignorisanje.

*Mladi ističu da u današnje vreme nije problem doći do informacija, već pro-
naći u njima valjan podatak i odvojiti činjenice od interpretacija u moru istih.*

Društvene mreže posebno pogoduju tome da se putem virtuelnih komunikacionih kanala razmene informacije u bezbrojnim interakcijama korisnika, koji otvoreno deluju u javnosti. Ljudi sami kreiraju i šire sadržaje koje za one

1 Članice i članovi radne grupe: Pavle Kosić, Mina Šćekić, Lea Radlovački, Ela Zeković, Dalibor Ivanković, Tamara Gajić, Emir Ličina, Tijana Milenković, Marko Ružin, Dušan Stanković, Nina Stojanović, Miloš Grujić, Aleksandar Đokić.

2 Pridev postistinski proglašen je za Oksfordsku reč 2016. godine, a prvi put ga je upotrebio Stiv Tešić u svom tekstu “Vladavina laži”

korisnike koji ih prvi put vide ili čuju predstavljaju *vest, neretko istinu u koju veruju onoliko koliko imaju poverenja u osobe koje ih šire.*

Učesnici radionica ističu da u se moru informacija veoma teško prepoznaje ono što možemo da smatramo podatkom, činjenicom koja je proverljiva.

U razgovoru sa predavačima o ekstremizmu, mladi navode govor mržnje kao “maternji jezik” ekstremista u online svetu, a praksu otvorene diskriminacije i nasilja prema pripadnicima različitih grupa, vide kao posledicu nekažnjavanja onih koji taj jezik otvoreno koriste u svakodnevnicima i virtuelnom svetu. Ono što je omogućeno u jeziku, dozvoljeno je i u praksi. Sadržaj govora, značenje reči i emocije koje pokreće svaka od njih su neodvojive od konteksta. Dovođenjem u vezu sa istorijskim i kulturnim kontekstom, poziva na nasilje, zastrašivanje, neprijateljstvo, diskriminaciju i otvoreno nasilje prema pripadnicima različitih grupa.

Online kodeksi ponašanja³ imaju preventivnu funkciju, ali njihova moć je ograničena praksom represivnih institucija u lokalnim sredinama.

Osobe koje barataju utvrđenim činjenicama mladi vide kao usamljene pojedince koji određene činjenice pokušavaju da “dobace” javnosti, boreći se za priliku da razgovaraju s mladima o prošlosti. Istovremeno, razotkrivajući kadriranu sadašnjost, vide ih kao stradalnike koje je radikalna desnica označila kao neprijatelje svoje zemlje, izdajnike i strane plaćenike. Ne postoji sistemski, institucionalni pristup koji uključuje unapređivanje sadržaja istorijskih udžbenika. Svodi se na inicijative civilnog društva i pojedine eksperte, pretežno u online prostoru.

Mladi smatraju da su ekstremisti sve one osobe koje same definišu granice svoga delovanja izvan svih društveno prihvatljivih okvira, nenasilnih načina borbe za svoje ciljeve. Prepoznaju ih kroz ekstremne stavove koje šire o pripadnicima pojedinih društvenih grupa.

Mladi ističu kao poseban problem i činjenicu da se u Srbiji, kao ekstremisti samo predstavnici NVO i aktivisti za ljudska prava označavaju kao takvi. Smatraju da su policija i tužilaštvo u tom smislu neefikasni kad je reč o napadima na predstavnike NVO i aktiviste za ljudska prava. U online prostoru u kojem mladi provode najviše vremena, nedostaje prisustvo uvažavajućih autoriteta koji bi pripomogli promociji činjenica u novim medijima (filmovi, razgovori

3 Onlajn kodeks ponašanja, nastao je kao odgovor kompanija Facebook, Twitter, Youtube i Microsoft na prisustvo govora mržnje na internetu, definisan kao „svako ponašanje koje javno podstiče na nasilje ili mržnju prema grupi lica ili članu takve grupe, pozivanjem na rasu, boju kože, veroispovest, nacionalno, etničko ili drugo poreklo”.

sa žrtvama kršenja ljudskih prava, kreiranje virtualnih muzeja koji svedoče o ratnoj prošlosti i sl).

Čini se na osnovu svega što su istakli u radionicama, da su mladi u položaju «žickanja» činjenica od onih koji njima gospodare, ili raspolažu jer njihovo saznavanje nije više pitanje dolaska do njih već pitanje prilike da se o njima govori u obrazovnim institucijama ili mimo njih. One nisu deo redovnog kurikuluma dostupnog svoj deci, već samo privilegovanim pojedincima koji se izbere za svoje mesto u neformalnim tokovima obrazovanja, ili deci kojoj predaju usamljeni pojedinci u redovnom školstvu koji se usude da kritički pristupe sadržajima koje predaju, dozvoljavajući mladima da postavljaju pitanja i otkrivaju alternativne narative o konstituisanju društva u kom su rođeni nakon ratnih dešavanja.

Predlozi koje mladi nude kao odgovor na postojeće stanje u društvu, odnose se na tri problema na koje žele da utiču:

1. Osnajivanje ideje aktivnog građanstva

Uvođenje kontinuiranih programa koji vode promovisanju *ideje aktivnog građanstva* u praksi, osposobljavanjem građana da uoče i adresiraju problem od javnog značaja, preuzimajući na taj način ličnu odgovornost za brigu o zajedničkim dobrima – zdravlju, obrazovanju, zapošljavanju i sl. Aktivan građanin je slobodan građanin koji kritički promišlja stvarnost koju živi i deluje na nju.

Preporuke

- Uvođenje redovnih studijskih poseta za studente Fakulteta političkih nauka, Fakulteta za diplomatiju i bezbednost, Filozofskog fakulteta (katedre za istoriju, antropologiju, psihologiju), Pravnog fakulteta i sl. Predmetni programi koji bi uključivali redovne studijske posete, bi omogućili mobilnost mladih i priliku za susret sa drugim i drugačijim.
- Ciljane posete budućih kreatora politike institucijama u EU, doprinele bi i unapređivanju delovanja mladih u zajednicama gde žive pisanjem predloga praktične politike, oslonjenih na evropske vrednosti zasnovanih na međunarodnim aktima o ljudskim pravima i slobodama.

- Pružanje prilika mladima za volontiranje u kancelarijama orijentisanih na evropske integracije.
- Uvođenje korektivnih pedagoških mera na osnovu rezultata anketa u kojima učenici ocenjuju rad profesora u više kategorija (mogućnost izlaganja sopstvenog mišljenja, uvažavanje drugačijeg mišljenja, navođenje primera u praksi koji jačaju toleranciju i prihvatanje različitosti itd.) Ankete bi pregledao pedagog škole i rezultat anketa bi bio predmet budućih razgovora sa profesorima i savetovanje na pozitivne promene u radu.
- Na fakultetima na kojima je uvedena praksa ocenjivanja nastavnika, potrebno je oformiti pedagoški savet koji će zajedno sa profesorima koji su negativno ocenjeni razmatrati promene u načinu prezentovanja sadržaja studentima i izbora sadržaja.

Medijsko opismenjavanje i razvoj kritičkog mišljenja mladih

Mladi ističu da svetu postistine doprinose i dominantni lični narativi, koji su postali opšteprihvaćena kulturna forma prenošenja sopstvenih stečenih saznanja, među socijalnim grupama.

Izostaju prilike za susret sa onima čiji bi lični narativi ponudili mladima priliku za decentraciju⁴ i razumevanje određenih događaja iz drugačijih perspektiva. Mladi smatraju da redovni kurikulumi nedovoljno podstiču razvoj empatije u društvu i razvoj veština decentracije.

Preporuke

- Podsticanje inovacija u online svetu koje bi potpomogle promeni neselektivnog i nekritičkog pristupa informacijama (poput fake news tragača⁵).
- Uvođenje medijske pismenosti kao prateće teme svih postojećih programa neformalnog obrazovanja.

4 Sposobnost pomeranja iz sopstvenog ugla gledanja uz sagledavanje stvarnosti iz ugla gledanja druge osobe.

5 Fake News Tragač <http://fakenews.rs/o-nama> je nastao u okviru projekta Debunking Disinformation, Novosadske novinarske škole a u saradnji sa organizacijom za razvoj medija Transitions online iz Praga. Namenjen je medijskim radnicima, edukatorima, budućim novinarima i novinarkama, kao i svim građanima i građankama koji žele da se priključe borbi protiv medijske propagande i dezinformacija u javnoj sferi.

- Kreiranje online platforme koja okuplja reakcije korisnika u vidu iskazane podrške u situacijama dehumanizacije pojedinaca ili grupa i diskreditacije činjenica ili uvažavajućih autoriteta kao njihovih čuvara.
- Kreiranje online kurikuluma za sve uzraste koji bi doprineli bržoj demistifikaciji mitova koji se šire u virtuelnom svetu brzinom svetlosti.
- Uvođenje predmeta *Medijska pismenost* u osnovne i srednje škole (pre uvođenja, neophodno je unaprediti postojeće sadržaje koji se odnose na medijsku pismenost u nastavi, kao što su sadržaji u udžbeniku za nastavnike "Građansko vaspitanje za IV razred srednje škole", psihologija, srpski jezik, sociologija, edukativnim materijalima koji se razvijaju u okviru projekta "Civilno društvo za unapređenje pristupanja Srbije Evropskoj uniji"⁶ i koji su razvijeni kroz kampanju "Ne daj da te spinuju"⁷).
- Uvođenje onlajn kursa *Dekonstruišite sami*, u srednjim školama i na fakultetima, kao deo redovne nastavne jedinice.
- Korišćenje knjige "O medijskoj pismenosti"⁸, medijskog arhiva Ebart u nastavi građanskog vaspitanja, psihologije, Ustav i prava građana, sociologije i ostalih predmeta u kojima je moguće tematski povezati redovne sadržaje sa sadržajem priručnika.
- Osavremenjivanje metodike nastave informatike kako bi se uz tehničke veštine (pristup medijima i informacijama) osnovne informatičke pismenosti učila i medijska pismenost, razvijale kritičke veštine razumevanja, tumačenja i vrednovanja medijskih sadržaja (pristup online enciklopedijama znanja, arhivima i sl., korišćenje Fake news tragača u nekoj od nastavnih jedinica, obogaćivanje domaćih zadataka online kusevima o bezbednosti na internetu i medijskoj pismenosti) i praktične veštine kreiranja medijskih poruka.

6 Projekat uključuje obuku 100 prosvetnih radnika-ca osnovnih škola iz 5 gradova u Srbiji za primenu MIP u nastavi, a realizuju ga Novosadska novinarska škola i Biblioteka plus u saradnji sa Beogradskom otvorenim školom.

7 U okviru kampanje za medijsku pismenost "Ne daj da te spinuju", koje je sprovedo Nezavisno udruženje novinara Srbije, Udruženje novinara Srbije, ANEM, Lokal pres i Nezavisno društvo novinara Vojvodine. http://www.medijskapismenost.net/vest/31_kampanja-o-medijskoj-pismenosti-ne-daj-da-te-spinuju.

8 [http://www.medijskapismenost.net/dokument/O-medijskoj-pismenosti-\(PDF\)](http://www.medijskapismenost.net/dokument/O-medijskoj-pismenosti-(PDF)).

- Akcioni plan Medijske strategije, Ministarstva kulture i informisanja treba da sadrži raznovrsne vaspitno-obrazovne sadržaje koji su usmereni na medijsko opismenjavanje koji će ponuditi mladima.

Unapređivanje i osavremenjivanje školskih sadržaja i postojećih pristupa obrazovanju dece u školama

- Formiranje radne grupe mladih u Ministarstvu prosvete nauke i tehnološkog razvoja, iz različitih NVO koji bi kontinuirano davali praktične predloge vezane za unapređivanje i osavremenjivanje nastavnih sadržaja informacijama relevantnim za život mladih koji su pripadnici različitih društvenih grupa.
- Uvesti obaveznu metodiku rada za sve nastavnike, profesore sa propisanim interaktivnim oblicima rada u okviru društvenih predmeta, sa akcentom na projektnu nastavu, sokratovsku dijalošku metodu.
- Kreiranje prilika za kontekstualno učenje i razumevanje različitih narativa (povezivanje mladih na regionalnom nivou organizovanjem letnjih i zimskih škola, studijskih poseta i češćih razmene učenika).
- Kreiranje radionica za mlade u školama, na kojima bi se razmenila doživljena iskustva (vršnjačka edukacija), u okviru časova istorije
- Uvođenje studijskih poseta organizacijama civilnog društva i institucijama koje štite prava građana u predmetima: građansko vaspitanje, Ustav i pravo građana, istorija, sociologija. Prvenstveno je važno da se mladima omogući poseta zatvorima, sudovima, i drugim sličnim institucijama.
- Omogućiti omladinskim pedagoškim savetima u toku letnjih raspusta volontiranje u radu lokalne samouprave, organizacijama civilnog društva koje bi ih podržale u organizovanju događaja posvećenih kulturi sećanja za širu javnost (izložbe, okrugli stolovi, tribine).
- Na časovima matematike razvijati analitičke sposobnosti i povezivati matematiku sa ekonomijom društva i položajem pojedinih grupa u njemu na nivou dostupnosti resursa. To bi doprinelo negovanju empatije i jačanju solidarnosti.
- Povećanje broja časova srpskog jezika posvećenih kulturnoj baštini manjinskih zajednica u Srbiji, kao i naroda susednih zemalja).
- Na časovima fizičkog vaspitanja razvijati kooperativnost, uz dominirajuću kompetitivnost.

- Uvesti poglavlje u istorijskim udžbenicima posvećeno kulturi sećanja.
- Formiranje omladinskih pedagoških savetnika na časovima istorije – učenika koji prate u toku nastave da li sadržaji koje dece uče ili načini njihovog prezentovanja pogoduju razumevanju i prihvatanju činjenica o događajima iz nedavne ratne prošlosti i odnosu prema susednim državama i narodima koji u njima žive (mladi ocenjuju primere dobre i loše prakse u nastavi).
- Organizovanje javnih konkursa za rad u mediju po sopstvenom izboru koji propituje položaj žrtava ratnih dešavanja pre u toku i/ili nakon rata.
- Organizovati kontinuirane posete stratištima žrtava teškog kršenja ljudskih prava, predavanja u memorijalnim centrima, razgovor sa žrtvama.
- Kreiranje online kurseva istorije raspada Jugoslavije za mlade u okviru kojih će čuti različite narative i tragati za činjenicama u okviru zadataka kursa.
- Studentski parlamenti da pokrenu uvođenje pravilnika o bodovanju vannastavnih aktivnosti u okviru evropskog sistema bodovanja, usmerenih na jačanje medijske pismenosti i razvoj kritičkog mišljenja studenata.
- Unija srednjoškolaca da pokrene unapređivanje rada učeničkih parlamenata tematskim definisanjem obaveznih sastanaka svake godine koji bi pokrivali ove teme.

Unapređivanje kritičkog mišljenja kroz programe medijskog opismenjavanja

- Anketiranje učenika u školama, koji pohađaju građansko vaspitanje (GV) o zadovoljstvu načinom organizacije i izvođenja časova građanskog vaspitanja sa ciljem unapređivanje rada nastavnika i uvođenja vršnjačkih edukatora na časove GV.
- Obogaćivanje sadržaja predmeta građanskog vaspitanja sadržajima koji se odnose na medijsku pismenost.
- Zapošljavanje mladih koji su aktivisti u organizacijama civilnog društva kao predvača predmeta građansko vaspitanje.
- Organizovanje debatnih klubova u svim osnovnim i srednjim školama, kako bi mladi naučili da kvalitet argumenta počiva u njihovoj proverljivosti.

- Priprema programa radionica čiji bi cilja bila prevencija ekstremizma, koje bi se oslanjale na podatke prikupljene analizom medijskih sadržaja i pronalaženjem primera delovanja ekstremističkih grupa u našem društvu.
- Potrebno je u okviru redovnih sastanaka đачkih parlamenata organizovati ciklus radionica o pravu na slobodu govora, s osvrtom na ograničenja u slučaju sukoba ovog prava sa pravom na zaštitu ličnosti.

Interkulturalizam vs. etnički nacionalizam

Na pitanje šta za mlade u Srbiji znači biti građanin Evrope i da li je nacionalni identitet primaran ili sekundaran, nemoguće je odgovoriti bez istovremenih pokušaja da se odgovori na pitanja – da li je u Srbiji još uvek, kao najpoželjniji tip kolektivnog identiteta viđen nacionalni, kako se percipira građanski identitet, koliko su i da li su oni međusobno suprotstavljeni, kakvi su vrednosni stavovi mladih o multikulturalnosti, da li je “biti građanin Evrope” teritorijalna ili ideološka odrednica i da li biti građanin Evrope znači istovremeno ne biti patriota, ili ne biti lojalni predstavnik svoje nacije?

Ono što umnogome određuje odgovore na ova pitanja jeste činjenica da su dominantni vrednosni stavovi devedesetih i kad je reč o kulturi elita i kulturi masa bili programski koncentrisani oko uspostavljanja i očuvanja kulturnog i nacionalnog integriteta i identiteta, viđenog istovremeno i kao ugroženog i kao superiornog.

Svakako, najfrekventnija i najdominantnija ideološka matrica u Srbiji tih godina ticala se upravo konstrukta ugroženosti, zavere, spoljnjih neprijatelja (među kojima je često apostrofirana “Evropa”) i unutrašnjih izdajnika, ona je istovremeno bila u funkciji izolacionističkih pretenzija tadašnjeg režima, ali i opravdanje za upotrebu govora mržnje konotiranog kao pravedno agitovanje i mobilizacija sa krajnjim ciljem “osvećivanja” i teritorije i nacije. Ovako amalgamisan vrednosni konstrukt dosledno je plasiran u društveni prostor Srbije, sinergijskim delovanjem mehanizama distribucije: medijima, institucijama kulture, obrazovnim sistemom.

Kad se u fokus teorijskih i praktičnih istraživanja stavi pitanje identitetskih orijentacija ili identitetskih (samo)percepcija mladih u Srbiji 2017. godine, dakle, 17 godina nakon uvođenja demokratskih promena i više od 20 godina nakon ratova vođenih na teritoriji zemalja nekadašnje Jugoslavije, u fokusu su neizbežno i neka stara, nažalost još uvek nezatvorena pitanja, ali i neki novi izazovi inicirani periodom tranzicije u Srbiji, globalnom migrantskom krizom, jačanjem desničarskih pokreta u Evropi, jačanjem ekstremizma, rasizma i ksenofobije, padom ekonomske moći i siromaštvom, nikad do kraja dekonstruisanim

ideološkim potencijalom nacionalizma, i nikada uspešno i sistemski supstituisanim novim vrednosnim paradigmama.

Problem se u najopštijem smislu može kontekstualizovati na relaciji vrednovanja elementarnih identitetskih odrednica: građanskost i (li) nacionalnost, relaciji koja obuhvata njihovu argumentovanu teorijsku artikulaciju, ali svakako i praktičnu analizu konteksta, koji omogućava ili ne njihovo ograničavanje, preplitanje, uzajamnost ili isključivanje.

Novije sociološke i kulturološke analize daju nekoliko važnih smernica koje svedoče u prilog sagledavanja činjeničnog okvira problema, a tiču se učenja identiteta, tenzija na relaciji kolektivni-lični identiteti, identitetskih stavova kao ideoloških, propisanih i implementiranih putem sistema medija, obrazovanja, kulturnih institucija, porodičnih i konfesionalnih okvira, vrednovanja i percepcije izazova multikulturalnosti i mogućnosti konsekvantne primene pluralističkog kognitivnog stila u obrazovanju.

Šta se nakon dvehiljaditih dogodilo sa projektovanim, pijedestalizovanim nacionalnim identitetom, konceptijski prihvaćenim a u praksi razvijanim i primenjivanim upravo u institucijama obrazovanja i kulture kao potencijalno eikasnih i odgovornih?

Prema istraživanju vrednosnih usmerenja građana u promenama posle 2000. godine Zagorka Golubović i Isidore Jarić publikovanog 2010. godine, uočljiv je “problem dosta prisutnog kontinuiteta kada se kao reference uzmu društveno političke prakse u tranzicionom periodu Srbije koje sporo menjaju ostatke starog nasleđa”. Jedan od takvih, u vrednosnom sistemu duboko utemeljenih stavova, je i prihvatanje ukusa većine kao normalnog merila za lično opredeljenje (“legitimno je prikloniti se stavu većine”), a kao posebno indikativan u kontekstu naše analize problema identiteta mladih u Srbiji pokazuje se skup stavova koji iznova ekspliciraju uverenost u superiornost srpskog naroda (“bolji smo od drugih”) sumnja da će nam biti bolje u Evropskoj uniji (otud značajan broj ispitanika jeste protiv pridruženja Srbije Evropskoj uniji, a u izvesnom procentu se dvoume). Kod većine ispitanika dominirao je “tradicionalni sistem”, uz kombinaciju “božanskih vrednosti”...

Na pitanje “šta se dogodilo u psihi pojedinca i strukturi ličnosti?”, u svojevrsnoj mešavini tradicionalizma (predmodernog društva) i postmodernizma, Zagorka Golubović kao jedan od bitnih parametara navodi ulogu “zamišljanja” tj. “stvaranja nove tradicije” na koju upućuje i Dubravka Stojanović, a koja podrazumeva reviziju istorije i oživljavanje starih narativa, i koja samim tim u svakoj generaciji anestetizira, kako percepciju sadašnjosti, tako i promišljanje

budućnosti. Golubović posebno ukazuje na analizu Dubravke Stojanović koja se fokusira na praksu prepravljavanja istorije nakon 2000. godine u udžbenicima istorije i na uticaj sistema obrazovanja na oblikovanje “nacionalne svesti” nezavisno od činjenica.

Očigledno, najveći izazov identitetskoj samopercepciji i percepciji mladih u Srbiji jeste ideološko, političko, kulturološko paradoksalni kontekst u kojem se odvijaju njihove egzistencije i koji čini da problem nacionalnog/patriotskog identiteta biva često traumatično suprotstavljen građanskom jer, većinski Srbi, novi identitet traži u prošlosti.

Identitetske konfuzije kod mladih građana Srbije i 2018. godine i dalje uslovljavaju nedovoljno ili sasvim nedekonstruisani ideološki konstrukti o nama i njima, prijateljima i neprijateljima, tradicionalizam, antizapadnjaštvo, autoritarnost, kolektizam i populizam. Nametnute slike ideološki oblikovane istorije uvek iznova podstiču imperativ vrednosnih opredeljenja koja stare identitetske konflikte i strasti održavaju vitalnima i, koja, osim što uzurpiraju svest o realnom vremenu i prostoru u kome žive, mladim građanima u Srbiji nameću i destruktivne, binarno šematizovane stereotipe o “pripadanju” i “nepripadanju”, “lojalnosti” i “nelojalnosti”, “patriotizmu ili izdajničtvu”.

Svi ovi izazovi, uokvireni medijskom slikom u kojoj dominira tabloidna stvarnost koja kritičku svest uspešno konvertuje u populističku, odgovor na pitanje “šta zapravo znači biti građanin Evrope?” za mladog građanina Srbije, suočenog sa formalno interkulturalnom i proevropskom orijentacijom, s jedne strane, i tradicionalistički-nacionalnom i anahronom matricom, s druge, čine, osim ako to nije pitanje puke teritorijalne odrednice, prilično paradoksalnim i nadasve zahtevnim.

Percepcije i reakcije mladih

U fokusu rada sa mladima bilo je tematizovanje njihove percepcije evropskog, građanskog i nacionalnog identiteta putem analize uloge ideoloških predstava i zadatih narativa u formiranju slike o drugom, uloge društvenih konstrukata posredovanih sistemima medija, obrazovanja i kulture u kreiranju etničkih i kulturnih konflikata; uloge medija u kreiranju “zadate realnosti”; važnosti praktične primene interkulturalnog dijaloga i empatije. Posebna pažnja bila je posvećena razlikovanju kategorija “činjenice” i emocije, kroz analizu individualnih i kolektivnih identiteta, mogućnosti manipulisane kolektivne osećajnosti i prava na različito mišljenje i slobodu izražavanja.

Percepcija mladih u odnosu na zadate teme, njihovi stavovi, reakcije i sugestije ticali su se njihovih jasnih stavova o neophodnosti reforme postojećeg obrazovnog sistema, ali i neophodnosti uvođenja alternativnih obrazovnih programa. Mladi su upućivali na problematično kreirane udžbenike ne samo istorije već i književnosti, u kojima se ili revidiraju ili čine nevidljivim svi oni sadržaji koji bi mogli da upućuju na neophodnost konverzije na relaciji – primarni nacionalni ili građanski identitet.

Mladi su ocenili da se revizijama istorije u udžbenicima istorije, ali i prećutkivanjem književne regionalne baštine, putem isključivanja hrvatskih, bošnjačkih, slovenačkih ili albanskih značajnih pisaca i u obrazovnom sistemu i dalje podržavaju ksenofobični stavovi, oživljavaju se i distribuiraju stereotipi dvedesetih i produžava se vitalnost retrogradnih i arhaičnih ideoloških matrica.

Mladi su trenutno stanje u srednjim školama i visokoobrazovnim institucijama ocenili kao lišeno osnovnih teorijskih podataka o istoriji kulture i istoriji književnosti zemalja ex-Yu prostora, naglasivši da u okviru predmeta društvenih nauka dobijaju izuzetno malo informacija o teorijskim pristupima pojmovima kolektivnog i individualnog identiteta, prava na izbor identiteta, kao i pojmovima interkulturalnosti, multikulturalnosti, dekonstrukciji stereotipa, ksenofobiji, nacionalizmu i razlici između deklarativnih ljudskih prava i realnih odnosa u društvu.

Tokom dijaloga nakon uvodnih predavanja, mladi su formulisali i sugerisali da se u programima predmeta u kojima je to moguće (istorija, sociologija, književnost, filozofija, građansko vaspitanje), uvrste teorijske pretpostavke i analiza pojmova ideologije i ideološkog oblikovanja stvarnosti, mogućnosti i osnovnih preduslova društvene realizacije modela interkulturalnosti uz neophodnost praktične primene empatije, razmatranje problema tenzija na relacija kolektivni – individualni identitet, kao i da se analizom destruktivnih posledica etnonacionalističkog principa u politici i kulturi na autentičan način govori o kulturi sećanja, da se postojeći stereotipi i “naučene istine” dekonstruišu i supstituišu konceptima pluralizma i interkulturalizma.

Preporuke

Na osnovu stavova i sugestija mladih, mišljenja smo da je mlade neophodno kontinuirano podsticati na aktivizam i kontinuirano raditi na dekonstruisanju anahronih ideoloških matrica i stereotipa koji su, kao dominantno uspostavljene u etnonacionalističkom principu, ozbiljni faktor ometanja njihove percepcije sopstvene građanskosti, građanskih prava i sloboda – od prava nacionalnih manjina do prava na slobodu govora i mišljenja, kao i njihove zainteresovanosti za evropsku perspektivu Srbije.

U tom smislu, neophodno je:

- Osnaživati medije civilnog društva, kao medije koji na nezavisan i objektivna način informišu građane o društvenim procesima i realnim perspektivama, kao i osnaživati njihovo povezivanje putem društvenih mreža koje za mlade svakako predstavljaju jedan od primarnih vidova komunikacije, a istovremeno minimiziraju mogućnost ideološke i političke kontrole.
- Osnaživati alternativne obrazovne programe i uključivati mlade u projekte civilnog sektora u javne debate, cikluse seminara, predavanja i radionica.
- Sprovoditi kampanje javnog zagovaranja uvođenja predmeta Interkulturno obrazovanje (ili ga inkorporirati u postojeće društvene predmete) u osnovno, srednje i visoko obrazovanje.
- Osnaživati projekte nezavisne kulturne scene (budući da su državne institucije kulture veoma podložne ideološkom instrumentalizovanju) i međunarodne kulturne i umetničke razmene, i u takve projekte uključiti što veći broj mladih.

Pluralizam vs. ekstremizam

Ekstremizmom se najčešće podrazumevaju dela ili ideologije koje izlaze iz okvira koji se smatraju društveno prihvatljivim (pragmatično ili moralno). Uzimajući u obzir činjenicu da su pojmovi ekstremizam i radikalizam “arbitrarno” određeni “od strane dominantnih društvenih snaga u konkretnom društvu” (Ilić), te da su relativni i relacioni, kao i činjenicu da “ekonomsko-socijalna i kulturna osa odnosa većine i manjine” odlučujuće određuje šta je desno ili levo u ideološko-političkom spektru (Bakić), ekstremizam se uvek određuje u odnosu na nešto što je uobičajeno, ili što je prosek. To otvara pitanje legitimiteta, konformizma, populizma.

Razmatrana je dinamika ek(g)zonimičnog pojma ekstremizam, odnosno brojne društvene situacije u kojima neko ko je označen kao ekstremista u jednom momentu, može postati onaj ko određuje šta je ekstremno, u nekom drugom momentu.

Pojam ekstremizma analiziran je u odnosu na pojmove – tradicija, konzervativizam, fundamentalizam, literalizam – sa kojima se često nekritički i proizvoljno ne samo dovodi u vezu, nego i poistovećuje.

- Kao prvu asocijaciju na pojam “ekstremizam”, učesnici navode *vehabije* i “islamske teroriste.”
- Međutim, tvrde da nisu upoznati sa lokalnim desničarskim ekstremističkim pokretima niti prepoznaju neku organizaciju kao ekstremističku.
- Učesnici prave razliku između pojmova “pluralitet” i “pluralizam”, uviđaju da pluralitet ne znači i komunikaciju i saradnju između različitih društvenih grupa (etničkih, verskih, socijalnih ...).
- Stereotipiziranje i etiketiranje predstavlja dominantan obrazac “kalupljenja” predstava o uglavnom, manjinskim grupama u društvu i učesnici su svesni intenziteta i dometa, najviše medija, kao agensa socijalizacije mladih.
- Problem “politike u školi”: razgovor o aktuelnim društveno-političkim problemima u školi često se tumači kao politizacija škole, a ne kao problematizovanje i kritička analiza aktuelnih događaja i upoznavanje sa savremenim društvenim procesima.

- Kako ne bi bili optuženi da se bave politikom u školi, nastavnici odbijaju da komentarišu aktuelne događaje, čime se ne doprinosi razvoju građanske svesti.
- Učenički parlamenti uglavnom ne funkcionišu u meri kako je to predviđeno. Najčešće su formirani i egzistiraju kao zakonska obaveza, bez suštinskog značaja i funkcije u izgradnji i osnaživanju demokratskog potencijala kod mladih.
- Mladi nemaju poverenja u institucije, izloženi transparentnom partokratskom principu socijalne angažovanosti postaju apolitični i nepoverljivi prema zvaničnim, formalnim kanalima socijalne mobilnosti. To izaziva određen stepen socijalne autističnosti, odnosno povlačenja u zatvorene izolovane i “bezbedne” društvene okvire.
- Nedovoljna je socijalna mobilnost, kako horizontalna i vertikalna, tako čak i prostorna. Deo uzroka je ekonomske prirode, ali dobar deo je posledice socijalne isključenosti, ali i isključivosti.
- Evroskepticizam je sve zastupljeniji zbog sve upadljivije i veće diskrepancije između proklamovanih vrednosti EU i realnih politika dobrog dela evropskih država; naročito su navođeni primeri politike prema izbeglicama. To u velikoj meri utiče na građanski potencijal mladih jer se zbog takvih politika osećaju nekako “prevareno i izdato” i skloniji su relativizaciji i okretanju tradicionalnijim, pa čak i konzervativnijim (proverenim i pouzdanim) idejama i praksama.

Preporuke

- Neophodno je “prići” mladima na njima svojstven način, odnosno u duhu vremena u kome odrastaju: informacije dolaze do mladih uglavnom putem socijalnih mreža, a ne bi trebalo očekivati da oni traže informaciju.
- Organizovanje susreta učenika/ca iz različitih sredina, kao i upoznavanje vršnjaka iz okruženja koji imaju drugačije stavove od široko rasprostranjenih desničarskih, doprinelo bi prihvatanju različitosti. U konzervativnom desničarskom diskursu insistira se na tome da su razlike negativne i da uvek imaju negativne posledice.
- Prihvatanje različitosti postiže se i uz rad sa gostujućim predavačima raznih profila i posetama različitim institucijama, uključujući organizacije civilnog društva. Osim očiglednog edukativnog elementa, posete institucijama su izuzetno važne i zato što mladima koji su izolovani od alternativnih narativa,

a bombardovani desničarskom indoktrinacijom, pokazuju da postoji čitav drugi svet sa drugačijim uređenjem i mnoštvom ljudi koji se rukovode potpuno drugačijim vrednostima.

- Zajedničko gledanje filmova ili pozorišnih predstava koje se bave određenim društvenim problemima i organizovanje diskusija nakon toga doprinosi izgradnji alternativnog narativa.
- Neophodno je stoviti pogodno okruženje za mlade u školama u kome se osećaju bezbednim kad diskutuju o različitim pitanjima.

III DEBATE U BEOGRADU I NOVOM SADU

Debata u Beogradu, 29. jun 2018

Evropske vredosti i evropski identitet

Izabela Kisić, Helsinški odbor

Namera nam je da ovaj razgovor bude neformalan i što otvoreniji. Dobili ste mnogo dokumenata i predloga praktičnih politika Helsinškog odbora u vezi sa obrazovanjem mladih na kojima ćemo još da radimo. Veoma bi nam značili vaši komentari i predlozi. Današnjikup je nastavak serije razgovora sa mladima i okruglih stolova u gradovima Srbije, u Novom Sadu, Kragujevcu i Nišu, tokom poslednjih godinu dana. Inače, Helsinški odbor od osnivanja radi s mladima, prvenstveno sa srednjoškolcima. Naša iskustva iz razgovora sa njima pokazuju da ključnu ulogu u izgradnji identiteta među mladima imaju pripradnost verskoj grupi i naciji, te su mahom etnocentristički orijentisani. S tim često ide neprihvatanje evrointegracija i okretanje drugim međunarodnim faktorima, u zavisnosti kojoj etničkoj ili nacionalnoj grupi pripadaju. Potom, istorijski revizionizam, takođe karakterističan za sve etničke zajednice i četvrto, konzervativni odnos prema vrednostima ljudskih prava, kao što je antifeminizam, i sl. Zato je naša ideja da ovim razgovorima, prisustvuju oni koji se bave tim pitanjima iz različitih perspektiva. Vrednosti koje mladi vide kao posebno ugrožene jeste sloboda, solidarnost, pravednost i ekonomsko-socijalna ravnopravnost.

Danas ćemo razgovarati o izgradnji evropskog identiteta. Da ne bude zabune, nije nam namera da budemo evrocentrični, posebno kad se ovaj pojam stavi u globalni kontekst i kad razmišljamo o pravima, onih koji u Evropu dolaze, bilo zbog ratova, bilo zbog gladi i ekonomskih razloga. Uvodničari će govoriti o osnovu svojih iskustava sa terena i razgovora s mladima tokom radionica neformalnih škola ljudskih prava.

Sonja Biserko, predsednica Helsinškog odbora

Samo nekoliko napomena o širem kontekstu u kome se svi mi nalazimo. Nije Srbija ni po čemu specifična u tom smislu. Međunarodni poredak, liberalni, kao takav nalazi se u svojevrsnoj krizi i upravo ga napadaju oni koji su ga osnovali posle Drugog svetskog rata. Posledica je raspad vrednosti, svih tih institucija koje su regulisale, kontrolisale, promovisale te vrednosti. Tu je i svojevrsna fragmentacija koja je počela sa Jugoslavijom i Sovjetskim Savezom, nastavlja se na razne načine čak i u Evropi i u drugim regionima.

Na delu je neka vrsta emocionalnih reakcija na sve te duboke strukturalne promene, koje u velikoj meri utiču i na međunarodnu politiku, kao što smo videli iz svih ovih situacija: Bregzit, dolazak Trampa, da ne pominjemo ostale. Dominik Mojsi u svojoj knjizi "Geopolitika emocija" navodi tri ključne emocije: strah od gubljenja *statusa quo* (prepisao ih je zapadnim zemljama, zapadnoj sferi), poniženje vezano za muslimanski svet i nada – to su azijske zemlje koje se dižu i koje su sglobalizacijom najviše profitirale u širem kontekstu. Istovremeno je na delu informatička revolucija koja je otvorila pitanje identiteta na razne načine, ali je doprinela i širenju lažnih informacija koje u velikoj meri stvaraju dodatnu konfuziju na svim nivoima. Isto tako, rekla bih, da je politička moć država u velikoj meri smanjena pojavom novih nevladinih aktera, kao što su mediji, korporacija, verske zajednice, nevladine organizacije, mafija i razne druge koje u značajnoj meri narušavaju moć države. Isto tako, javljaju se transnacionalne snage čiji ciljevi nisu opšte dobro na širem planu već održavanje vlastitih interesa ili borba za vlastite interese.

Raspad Jugoslavije i stvaranje novih država neminovno je dovelo do stvaranja novih političkih identiteta, pa i u samoj Srbiji, na vrlo težak i bolan način s obzirom na nasleđe iz devedesetih godina prošlog veka. Važno je istaći da su sva ova društva etnifikovana i da su nacionalni identiteti pre svega, fokusirani na najveću naciju, odnosno naciju koja je uzela pod svoje svadobro u datim državama i tu dolazi do vrlo ozbiljnih problema svih manjina u samim zemljama, ali i u regionalnim odnosima. Bez inkluzivnosti vrlo je teško zamisliti regionalizaciju i regionalne odnose kako ih definiše EU kad postavlja određene uslove u regionu državama koje navodno sada imaju, barem zvaničnu orijentaciju ka članstvu u Evropskoj uniji.

Nacionalni, etnički identiteti su pre svega, isključivi i uzurpiraju celu javnu sferu, ali i sve nacionalne institucije, tako da su manjine bez obzira na sve standarde i regulativne norme koje nameću evropske institucije ipak i dalje u

nekoj vrsti segregacije. Evropa je donela Okvirnu konvenciju za zaštitu nacionalnih manjina upravo kao posledicu raspada Jugoslavije i Sovjetskog Saveza. Međutim, nisu dovoljne samo te norme, neophodne su državna politika i strategije koje bi omogućile društvenu koheziju na način na koji bi se manjine osećale kao ravnopravni građani, zadržavajući sopstveni identitet. Kako oblikovati te politike, jeste zapravo tema razgovora i ovde danas, i u svim drugim društvima gde je došlo do velikih promena unutar društva, ali i unutar raznih regionalnih organizacija, pre svega mislim na Evropsku uniju. Mi imamo tezu o multikulturalizmu, kao nekom poželjnom obliku odnosa između većine ili manjine, ili između raznih kulturnih i etničkih zajednica. Međutim, multikulturalizam nosi izvesne opasnosti, s obzirom da je to vrlo često govor segregacije. Bez politike inkluzivnosti, multikulturalizam može da bude i vrlo opasan za društva, pogotovo ona kao što su naša. Da bi se stvorila društvena kohezija, najbolja formula je interkulturalnost, koja omogućava suživot i nekakvo osećanje pripadnosti. Međutim, tu su neophodne vrlo ozbiljne strategije politike koje će oblikovati generacije obrazovanjem, kulturnim politikama, delovanjem u javnoj i kulturnoj sferi.

Htela sam dati nekakav okvir koji zapravo pokazuje da nismo ni u čemu jedinstveni u tom pogledu i da je to debata koja se vodi širom sveta. Trebalo bi da budete dovoljno hrabri da kažete sve što mislite, sve vrednosti se preispituju, a i dalje se traže novi modeli za moguće organizovanje društva u ovom prilično haotičnom svetu u kome živimo.

Aleksandra Đurić Bosnić, kulturološkinja

Mladi ljudi sa kojima smo mi radili, nisu zapravo bili svi oni od kojih se očekuje da potencijalno budu eksperti u društvenim naukama. Naprotiv. Oni su bili različitih profesionalnih orijentacija, bez obzira da li su u završnim razredima srednje škole ili na početku fakulteta. Oni koji još nisu upisali fakultet su se "tražili", ali su svedjedno pokazali ohrabrujuću količinu građanske svesnosti i zainteresovanosti za bavljenje problemima o kojima smo sa njima razgovarali. U tom smislu, s jedne strane, moj doživljaj bi bio jedna vrsta čudnog optimizma za koji sam pomislila da je neprimeren i trenutku i prostoru, jer smo navikli da nam se optimistične vizure izmiču. Taj optimizam jeste bio vezan za njihovu vrlo hrabru percepciju, za njihovu spremnost da prime nove informacije, za spremnost da na tu vrstu novih informacija ne reaguju iz svojih, možda porodičnostereotipno prenošenih predrasuda i to jeste ono što je ohrabrujeće

i što ukazuje da postoji veliki prostor za rad. Paradoksalno, u nekom drugom smislu utisak jeste bio i blago onespokojavajući zbog toga što su ovi mladi ljudi zapravo potvrdili da su vrlo svesni konteksta u kome žive i da ono što su bile neke naše polazne pretpostavke, govorim ovde o svom delu priče sa njima i o kulturološkim pretpostavkama, oni vrlo jasno shvataju da žive neku vrstu produženih devedesetih o kojima ne znaju previše. Ali, oni u stvarnosti mogu da prepoznaju efekte onoga što je rađeno devedesetih ne samo u kulturi, već i u međunacionalnim odnosima i u odnosima sa susedima iz država koje su nekad činile Jugoslaviju.

Način na koji smo mi sa njima radili je tipičan metod radioničarskog rada. Morali smo da se trudimo da naša uvodna predavanja ne budu opterećena teorijskim pojmovima, jer im to ne bi bilo zanimljivo, da im ne govorimo o tome šta je pojam identiteta, nego da sve vreme ilustrujemo primerima. Ako im govorimo da je kultura ideologizovana, to moramo da potkrepimo primerima koji bi im bili dovoljno zanimljivi i koji bi ih, na neki način inspirisali da se i oni pridruže tokom daljeg razgovora.

Predloženi tematski okvir ticao se mogućnosti promene kulturne paradigme koju je izazvala etnonacionalistička i izolacionalistička politika dvedesetih. Oni su izlaganje dopunjavali svojim pod pitanjima. I ona su bila vrlo dragocena. Neka od tih pitanja ticala su se vrlo konkretnih podataka, pri čemu smo, i oni i mi zaključili, da oni imaju apsolutni deficit pravih informacija o tome na koji način je zapravo započeo raspad Jugoslavije, kako se to dogodilo. Neki od njih su bili skloni da kažu – da ali to se dešavalo i drugim zemljama. Pomenula sam im zbornik “Srpsko pitanje danas”, koji je publikovan nakon jednog naučnog skupa devedeset i neke, koji je zapravo produžio sve ono što se zacrtalo čuvenim Memorandumom SANU. U tom zborniku pledira se za to da se, kako autori kažu, od malih nogu mora vaspitavati i uspostavljati jedna vrsta kulturnog identiteta koja apsolutno ima u biti nacionalni identitet, gde sve vrvi od termina kao što su “patriota” i “izdajnik”. Biljana Plavšić je pisala predgovor za taj zbornik. Polako smo preko tih devedesetih dolazili do vremena u kom mladi sada žive, jer nam je ono bilo i bitno, uz pitanje šta za njih znači identitet, šta za njih znači kolektivni identitet, šta za njih znači individualni identitet. Da li je primarniji kolektivni identitet i, ako jeste, zašto. Da li kolektivni identitet mora biti nacionalni ili može biti i kad postaje građanski. Pričali smo i o tome, šta zapravo znači imati lični identitet koji može da bude fluidan, to im je bilo jako zanimljivo. Zanimljivo im je bilo da razgovaraju o tome na koji način se stvaraju kolektivni identiteti i motiviše u pravcu određene emotivne reakcije,

kad je nasilan prema drugom kolektivnom identitetu. Oni su i sami govorili da ne bi rado pristali na zadate identitete, da bi im se svidela mogućnost u kojoj bi mogli da, među mnoštvom identiteta tokom čitave svoje egzistencije bira-ju onaj koktel koji njima, kao ličnosti najviše odgovara. Grupa ljudi sa kojima smo razgovarali, nailazi na jako problematičan kontekst, i ovde i u Evropi, zbog toga što se mi sada, govoreći o evropskim vrednostima susrećemo sa čitavim talasom ksenofobije, rasizma, ekstremizama, suočavamo se sa neverovatno sramnim reakcijama na izazov migracija i migranske krize. Dolazimo donekle u paradoksalnu situaciju da bihsada sa njima trebalo da pričamo o evropskom identitetu. Morali smo da napravimo neku vrstu razgraničenja pojmova i da im kažemo da naravno, postoji nešto što jesu vrednosti, da postoji nešto što se zove ogrešenje o te vrednosti, ali da bi, u svakom slučaju, sistem vrednosti, uvek i svuda trebalo da se zasniva na otvorenosti, pluralizmu, na komunikaciji i na nečemu što nije teorija već praksa interkulturalnog dijaloga. Njima se jako svi-deopojam empatije. Vrlo rado su govorili o tome, vrlo su mnogo predlagali šta bi zapravo to sve moglo da znači i zaključili kako, kad nema empatije ne može biti interkulturalne komunikacije. Morali smo da se vratimo u kulturu onoga što se zove kultura sećanja i da navodimo neke stvari za koje nisu imali prilike da čuju od svojih profesora, i da čitaju u udžbenicima.

U skladu sa tim su bili njihovi predlozi, a ticali su se revizije obrazovnog sistema, ukoliko je to moguće. Rekli su daim je potrebno što više alternativnih programa ovakve vrste. Radi su da se priključe inicijativi za osnivanje što većeg broja medija civilnog društva. I uopšte, da budu aktivni u debatama i da budu angažovani u nečemu što bi se zvalo nezavisna kulturna scena. Kažu da nema-ju dovoljno prostora za samoizražavanje. Prepoznaju da ne znaju dovoljno o istoriji, kulturi, književnosti, onoga što je nekada bila Jugoslavija, što znači da ne znaju dovoljno i na pravi način o kulturni regiona u kome žive.

Srđan Barišić, sociolog

Cilj mi je da iznesem što više ličnih utisaka. Prošao sam fazu života od op-timiste do obeshrabrenog pesimiste, pa muka me naterala da budem posibili-sta. Već deceniju radim u prosveti. Strašno me je obeshrabrilo kad sam ušao u taj sistem, s obzirom da sam bio jako aktivan mimo formalnog obrazovanja. I strašno je kada vidite da na svim tim događajima (u okviru neformalnog ob-razovanja) dolazi ista ekipa klinaca iz cele Srbije, koji su besprekorni. Ali, to je šačica klinaca, možete ih brojati do trocifrenog broja, oni koji su osvešćeni na

neki način. I onda se stalno pitate, gde je more njihovih vršnjaka koji su tu negde... To me je stalno tištalo. Kako prodrmati tu ogromnu većinu i kako dopreti do njih? Ako je neko radio u srednjoj školi zna koliko je mukotrpno boriti se sa njihovim stereotipima, predrasudama... Naravno, i mi smo ih imali, da ne pravim neki generacijski jaz, uvek postoje takva pitanja.

Sekundarni nacionalizam je još nedovoljno teorijski analiziran i obrazložen. Mladi su zadojeni sistemom vrednosti, koji je recidiv devedesetih. S obzirom da sam odrastao u to vreme – imali smo neku vrstu traume, zakačila nas je blokirana transformacija, ratni kontekst i sve ono što se događalo: homogenizacija, atomizacija društva, sve što je pratilo proces transformacije. Imali smo, međutim, i terapijski momenat, a to je da se nekako za tu traumu nešto zakači i da se nešto popravlja. Danas je jako teško raditi sa mladim ljudima, oni po difoltu prihvataju nacionalizam, i potpuno je normalizovana etnička distanca, verska distanca, sve ono što prati ovako nakaradan identitet u kome funkcionišemo. Jako im je teško objasniti razliku između pojmova identitet i integritet. Kako se izdići iznad takvog identiteta, od onog najtrivijalnijeg – Partizan – Zvezda, a da ne pričam o nekom etnokonfesionalnom obruču. To je neprestana borba.

Radio sam istraživanje, vezano za obrazovanje i za prevenciju radikalizma među mladima. Zbornica, mislim na nastavni kadar, nažalost, nije dovoljno kompetentna, nema institucionalnu, sociološki strogo rečeno, društvenu moć, da adekvatno utiče na mlade generacije. Bukvalno se sve svodi na entuzijazam izuzetno malog broja ljudi koji mimo okvira pokušavaju da nešto urade. I naravno, efekat koji postižu je jako ograničen. To je na terenu veoma vidljivo. Ima dece s kojima se mogu čuda napraviti, koja će sve ukapirati “na prvu lop-tu”. Nažalost, to je, ono što je pomenula i Sonja (Biserko), globalni problem. Nije tu Srbija ništa posebno. I u mnogo razvijenijim i mnogo sređenijim sistemima postoje velika odstupanja od onoga što je bilo aktuelno pre dve-tri decenije, dolazi do promene globalnog konteksta. Dosta sam sarađivao sa školama, od Sjedinjenih Američkih Država do Azije. Ima škola gde između nastavnika i učenika stoji pleksiglas, jer pravno nisu mogli da reše tu distancu, i vi ste fizički izolovani od njih, imate svoju komoru u kojoj radite, prenosite to znanje, gde ne može da dođe ni do kakvog kontakta, ni do kakve provokacije. Jednostavno, interakcija je jako ograničena, jer sistem nije našao adekvatno rešenje da zaštiti institut prosvetara, a da se uhvati u koštac s trendom koji je kod omladine izuzetno izražen.

Meni je, recimo, jako upečatljiva situacija u Prijepolju, gde je bilo dva ili tri slučaja diskriminacije, gde smo mi po povratku u Beograd, uporno tražili

na internetu bilo kakav pismeni trag o tom obliku diskriminacije. Učenica je udaljena sa maturalne večeri zbog marame. Ta informacija je bukvalno blokirana na ivici opštine Prijepolje i nije mogla da prođe u bilo koji medij ili bilo gde. Pre lažnih informacija, mnogo me više tišti kontrola informacija, počev od onog institucionalnog u udžbenicima, planovima i programima. Imao sam sukob s kolegama, jer sam imao strahovitu želju tokom studiranja da objavim analizu udžbenika Mitrović-Petrović iz kog su generacije nas učile za prijemni ispit iz sociologije, u kome se izjednačava verski i etnički identitet i gde se taj kontekst potpuno normalizuje. Tu su i jasne interpretativne diskriminacije islama u odnosu na prezentovanje ostalih vera. Uspeo sam konačno u toj nameri, i ko zna koje ću sankcije da trpim zbog toga, verovatno sam sebi zatvorio vrata zauvek. Ali, to me je tištalo. I ove generacije su i dalje u toj centrifugi. Nalazili smo u udžbenicima logike, da se zamena teze interpretira primerom da Hrvat, parafriziram, misle da Srbi kontrolišu celu Jugoslaviju zato što je glavni grad u Beogradu. Mi svakodnevno koristimo zamenu teza u komunikaciji, od ispijanja kafe s prijateljem pa nadalje, i stalno baratmo tim socijalno-psihološkim akrobacijama.

Moj prvi odlazak u Sandžak zbio se 2006. godine. Bio sam izuzetno srećan što ću i taj deo regiona konačno videti. Moje kolege u zbornici, svi visoko obrazovani, magistri, doktori nauka, pitaju me šta ću ja tamo da li mi je frka, kao da idem na pusto ostrvo, na neko preživljavanje. Bio sam zbunjen, u kom kontekstu se ta pitanja postavljaju. To je upravo posledica interpretacije – kako se Sandžak predstavlja. Bilo šta da se događa u Sandžaku, na vestima ide neka pokrivalica sa ženama koje su pokrivne, sa muškarcima u kratkim pantalonama, sve ostalo je *blur*. Imate utisak da suu celom Sandžaku samo vehabije ida jedu žive ljude. Tamo je isti život kao u Negotinu, kao i svugde drugde. Iste muke, socijalne i sve ostalo.

Miloš Ćirić, politikolog

Hteo bih da kažem nešto konkretno o predlozima do kojih ste došli i koje ste nam poslali. Treba uzeti s rezervom to šta mladi predlažu. Oni predloge za praktične politike ili predloge koji bi poboljšali neku društvenu relanost kakvom je oni vide, iznose na osnovu iskustava i često na osnovu sopstvenih utisaka. Ti sopstveni utisci i iskustva su ustvari, modelovani u javnom iskustvu i atmosferi koja vlada u našem društvu. Oni pokazuju svesnost toga u kom kontekstu žive i da je ovakav i onakav, ali prosto ne pronalaze načine da iz tog konteksta

izađu, osim po nekim opštim mestima kada se treba boriti protiv diskriminacije. Primitosam u radu s mladima da se oni obaveznovraćju na te dominantne narative. I mi nikako da izađemo iz zatvorenog kruga.

Poslednja grupa mladih s kojom sam radio, pre mesec dana, rođeni su 2002, i 2004. Dakle, rođeni su posle svega. Kad god razgovaramo sa njima, i kad god radimo, ili na medijskim treninzima, ili na treninzima o tome šta se desilo tokom devedesetih, šta je bila Jugoslavija, šta su njihove asocijacije, ne propuštam da ih obavestim o nekim činjenicama. Vidim da oni na te činjenice burno reaguju, zato što su te činjenice zamaskirane lažima kojima smo zasuti svakodnevno.

Meni je zanimljivo to štomediji prepoznaju Donalda Trampa kao nekoga ko seje lažne vesti. Po nekim istraživanjima koja su dosta relevantna, Donald Tramp je dao četiri posto istinitih izjava tokom svoje kampanje za predsednika, a istovremeno postoji i drugi podatak da je naš predsednik dao devet posto istinitih izjava. Oni su rame uz rame u smislu te frekfcije i spontanosti kojom iznose laži. Oni koji su na vlasti i Aleksandar Vučić su direktni naslednici i nosioci ratne idelogije. To prenošenje laži u medijima, inicira i samu odbranu od njih.

Psihološki gledanokad primite lažnu vest, ili kad primite nešto što je očigledna neistina, čak i vi poverujete na sekundu. A, mozak se brani činjenicama koje zna, ali s obzirom da je zatrpan količinom i učestalnošću laži kojima smo svakodnevno izloženi, jednostavno, u jednom trenutku odustane. To postane jedan zatvoreni krug. U tom krugu su obrazovanje, laži u udžbenicima, onda te laži prelaze u javni prostor, porodični prostor, medije i na kraju, u zakne. Danas je usvojen zakon koji se tiče memorijala, spomenika u ratovima, u kome se svi ratovi Srbije imenuju kao oslobodilački. To je veoma je široko postavljeno. Svi ratovi su oslobodilački, i postoji član koji podrazumeva rušenje memorijala, parafrazim, koji ne komemorišu tekovine oslobodilačkih ratova Srbije, ili negiraju srpski identitet i teritorijalni integritet. Što će reći, da nikada nećemo imati memorijal u Batajnici, što je ustvari, nastavak te ideologije. To nije recidiv, to je nova mutacija, to je zapravo ta ista ideologija koja se podržava.

Vidim ijedan drugi pokušaj revizije istine, a to je da su u Drugom svetskom ratu oslobodioci bili Srbi, i da je u tome učestvovala srpska, a ne jugoslovenska vojska. Brisanje jugoslovenstva iz svakog konteksta je poprilično opasno i ide na ruku nacionalizmima i identitetskim politikama koje su tokom prethodnih 20 godina poprilično osnažene.

Termin Evropa odvajam od Evropske unije, kao političkog subjekta koji postoji određeno vreme, koji će postojati još neko vreme pa će se raspasti kao i

bilo koji drugi savez koji je postojao u istoriji. Ali, ono što su evropske vrednosti i što se često meša s evropskim vrednostima su vrednosti Evropske unije i ono na čemu je ona nastala, i ono što sigurno svi znamo, jesu vrednosti antifašizma, mira, demokratije, tolerancije i svega onoga što izlazi iz tih vrednosti; međutim, ono što mi danas živimo i čemu prisustvujemo je ne samo odustajanje od tih vrednosti, nego naprotiv, prigrljivanje potpunih suprotnosti u odnosu na ono za šta se deklarativno zalažemo. Mi dobro upadamo u taj svetski trend, u smislu društvene i političke situacije u kojoj se nalazimo. Mladi po difoltu, vide mnogo šire Evropu i region. Oni u region ispravno stavljaju i Albaniju, i druge države koje nisu samo bivše jugoslovenske republike. Mislim da je tu potencijal za njih, kad su u pitanju te praktične politike, posebno u smislu povezivanja, jer ukoliko budemo samo fokusirani na to lokalno, mislim da nećemo mnogo uraditi.

Kad smo spomenuli empatiju, primetio sam to u radu s mladima, kao novu političku kategoriju. Talentovani reditelj Vlatko Ilić, ima tezu da u ovom vremenu postideološkom, postistinskom u kome smo svi utopljeni u nešto, empatija postaje izraz solidarnosti, postaje političko sredstvo.

Video sam preporuku koju su mladi dali, to je iz njihovog konteksta, da treba da se politički angažuju i na projektima nezavisne kulturne scene. Kad kažem politički, ne mislim stranački. Slažem se da bi posebno mlađe generacije trebalo da se aktivnije uključe u politički život. Mi možemo da imamo nezavisnu kulturnu scenu kao neki kontra teg ovome, ali iskustvo i naš poraz je pokazao da taj kontrateg neće prevagnuti. Mora da se bude uporan. Treba ih ohrabriti za ulazak u političko polje delovanja i politički život na konkretan način.

Jelena Vasiljević, antropološkinja

Htela sam da se nadovežem na ovo poslednje, o aktivizmu. Relativizovala bih optimistički pogled na to, da bi promena kurikuluma, intervencije, rad sa mladima, u smislu otvaranja nekih saznanja, otvaranje mladih ka novim činjenicama, da bi to nužno proizvelo neko bolje društvo. Kad pogledamo unazad, naše društvo sedemdestih i osamdesetih godina prošlog veka, generacije su imale daleko manju etničku i versku distancu nego što je bio slučaj s kasnijim generacijama. A, opet se toj generaciji desio rat. Prema tome, način na koji jedan narativ postaje hegemon i način na koji se nešto nametne jednom društvu je stvar političke organizacije. Naravno da su osamdesetih tinjali nacionalistički narativi, naprosto su se gradili. Ali je diskutabilno tvrditi da su oni u tolikoj meri uspeali da oboje vrednosni sistem jedne generacije. Ta generacija

je dočekala rat nespremno! Jer se desilo da je neko uspeo politički da se organizuje, a neko nije uspeo da se politički organizuje. I to je uvek problem. Ne odnosi pobedu, na kraju krajeva, onaj ko ima kulturnu hegemoniju već onaj ko se organizuje. Podsticanje mladih da praktikuju bilo koju vrstu organizovanja, ne mora da bude nužno političko organizovanje. To može da bude skupljanje plastičnih flaša u parku. Važno je otvoriti puteve ka drugačijim interpretacijama istorije ili sadašnjosti. Ali, ne smete dopustiti da vas nešto zatekne nespremne.

Dragan Stanojević, sociolog

Na praktično političkom planu, imamo evropske integracije kao ključni cilj politike. Ali stvar je u tome što su one ispražnjene od sadržaja. Na idejnom nivou ne postoji nikakva ideja koja prati taj proces. To je ono što ljudi prepoznaju, a to i istraživanja pokazuju. Kad pitate mlade zašto Srbija treba da bude deo Evropske unije, odgovaraju – zato što ćete lakše moći da putujete, da dobijete možda neko bolje obrazovanje, možete da se zaposlite tamo, ili će možda neka investicija da dođe u Srbiju. Na pitanje šta su problemi, odgovaraju – što vas Evropska unija kontroliše ekonomski i politički. To je ideja koja dominantno prati evropske integracije. Problem je i to što politička elita koja trenutno vodi Srbiju ka EU ima antievropski багаž sa sobom, a opozicija ne može da napravi neku vrstu vrednosno drugačijeg sadržaja koji bi mogao da motiviše ljude. To stvara situaciju da ljudi podržavaju političku grupaciju koja ide ka EU, akoja je suštinski antievropska na svakom nivou. A, s druge strane, oni koji bi trebalo da podržavaju EU sve češće pružaju otpor. To je građansko antievropejstvo koje raste. Sve je veći broj ljudi koji pripadaju srednjoj klasi, urbani, visoko obrazovani, itd, koji sve češće postaju evroskeptici zbog prilika u Evropi, a s druge strane, ne postoji grupu unutar političkog prostora koja može jasno da artikulise evropske vrednosti za koje bi ljudi mogli da se vežu.

Kad smo kod pitanja vrednosti i identiteta, problem je to što mi nemamo upravo te intermedijalne kolektivne identitete. Oni ne moraju da budu čak ni eksplicitno evropski, ali koji bi bili usklađeni s evropskim vrednostima. To je jedan od problema sa kojima se mladi posebno suočavaju. Kod srednjoškolaca postoji mnogo jači pritisak za komformizmom nego među drugim starosnim grupama. Kod njih je identifikacija sa nekom grupom mnogo izraženija. Mi nemamo alternativne kolektivne identitete koji ne bi bili nacionalistički. Znači, nama je većina kolektivnih identiteta povezana sa idejama navijača. Svi sadržaji koji se mladima nude su etnonacionalistički.

Mi smo osamdesetih, pa i devedesetih imali alternativne identitete. Postojala je muzika, sport koji nije nužno morao da bude vezan za etnonacionalizam. Bio je amaterski sport. Bile su nekakve grupe, klike... Odrastao sam u malom gradu gde su postojale grupe, mladi su davali imena tim svojim grupama, i to im je bio nekakav identitet. To je nestalo. Nije, naime, alternativa kolektivnom identitetu samo fluidni pojedinačni identitet. Postoje različite kolektivne forme koje mogu da popune ovu prazninu i neke od njih definitivno treba da nadiđu nacionalne granice.

Jedan od vrlo značajnih preduslova snižavanja etnonacionalizma jesu kontakti sa drugima. Migracije, odlazak, vraćanje, odlazak zarad učenja... Ti "odlasci", bi trebalo da budu neki okvir za uspostavljanje mostova. Drugo su ekskurzije, one su često u funkciji osvajanja slobode, a manje upoznavanja s kulturom.

Aleksandar Miletić, istoričar

Socijalistička partija Srbije je tokom devedesetih učinila značajne ideološke promene. Međutim, kao značajniju vododelnicu, vidim dešavanja tokom peto-oktobarskih promena, nakon etabliranja nakaradno doživljenog konstruisanog neoliberalnog sistema. Devedesetih godina nije bilo takvog intenziteta negativnih stereotipa u udžbenicima i tako problematičnih udžbenika, poput travnogorskih čitanki kakve se pojavljuju tokom dve hiljadite. Takve stvari niste mogli da nađete u vreme (Slobodana) Miloševića. U njegovo vreme postojao je nakaradni sistem koji je počivao na principu inercije onog nekadašnjeg prethodnog samoupravnog. Milošević se više fokusirao na medije, a nastava istorije je ostala dosadna i manje više ok. S (Radošem) Ljušićem stigla je lepršava nakaradna priča, zanimljive ekranizacije, u kojima imate svega.

Tada se dešavao zametak novije istorije. Nisu mogli da se pišu udžbenici u momentu kad se dešavala Srebrenica. Slažem se da sada, to što se istorijski obrađuje deluje daleko bizarnije, jezivije, ali samo zbog toga što su u sinergiji nauka, kultura, umetnost i mediji napravili zametak novije istorije i nove stvarnosti. I kad je to napravljeno, to se dalje prežvakava, tumači, vraća i naravno intenzivira zbog toga što je jednom bilo delotvorno.

Opstaje sintagma o antifašističkom karakteru četničkog pokreta. I postoji nešto potpuno paradoksalno, a to je ideologija o antifašističkim kolaboracionistima. Nešto veoma slično postoji i u Albaniji u balističkom pokretu, oni su takođe bili britanski saveznici, ali sve vreme su paktirali, kolabirali sa Italijanima.

Na sličan način pokušavaju da naprave priču o tome da je i balitistički pokret bio antifašistički, barem u tom ideološkom smislu.

Bio sam nastavnik istorije, i to je sve funkcionisalo na principu nekakvog entuzijazma. Vi činite krivična dela zato što radite protivno nastavnom planu i program, udžbeniku, ali ste sretni zato što radite nešto što vas ispunjava. Ja sam znao da ću u jednom trenutku otići u Institut, pa sam mogao da budem hrabar, nije mi egzistencija zavisila od toga, mogao sam dobiti otkaz, ali sam mogao da radim šta sam hteo. Nisam naišao na toliki gard učenika. I danas kada, smo Srđan Milošević i ja organizovali radionice po Srbiji, deca su sve to prihvatala. Doduše, mi uvodimo nekakve činjenice koje su apsolutno nepobitne, onda ih lagalno uvodimo u priču koju će oni na kraju prihvatiti. S druge strane, imate njihove nastavnike istorije, koji sede u prvom redu, koji sve vreme sufliraju, nervozni su, dobacuju nam, pričaju nam – da li vi hoćete opet bratstvo i jedinstvo i tome slično. Problem je sa njima. I problem je takođe sa nečim što su nastavni planovi i programi, problem je sa političkom voljom.

Dosta se priča o tome da se u Nemačkoj desila velika promena šezdesetih godina prošlog veka i da je sve to izašlo iz glava filozofa, intelektualaca, ali stvari su, zapravo, bile krajnje propisane na nivou saveznih propisa. Savezna država u Nemačkoj nema nikakve ingerencije u domenu prosvetne politike, to je na nivou posebnih država. Potpuno su različite prosvetne politike u nemačkim državama. Međutim, savezna država propisima tačno je definisala na koji način se škole i nastavnici odnose prema Holokaustu. To je politička volja. Ovo što vi sada govorite, izuzetno me raznežilo, vratilo me u vreme nekog mog entuzijazma, ali mi ovde imamo nenormalnu situaciju da nešto što treba da bude regularna pojava, pojavljuje se kao entuzijazam trojice-četvorice ljudi koji su obukli čizme, gacaju po unutrašnjosti i pokušavaju da nešto promene. A, stvari bi trebalo na početku da budu jednostavno propisane, normirane. I tada bitiloh nastavnika istorije koji će pričati neke svoje priče, ali to će biti manjina. Kad ćemo mi doći u situaciju da imamo političku volju? Ne znam.

Sad postoji veće tržište udžbenika, ali dominiraju isti udžbenici, i dalje je (Radoš) Ljušić alfa i omega. Činjenica je da postoji sloboda izbora, ali taj izbor je uslovljen nizom didaktičko-pedagoških razloga, neće se uvesti udžbenik koji nema veze sa prijemnim ispitom, jer se detetu čini medveđa usluga. Činjenica je da ima mnogo "zdravijih" udžbenika nego pre, ali činjenica je da su oni daleko od redovnosti primene.

Srđan Milošević, istoričar

Jako mi je taško da govorim o pojmu identiteta zato što sam vrlo blizak onome što je Ivan Čolović u jednom trenutku dobro formulisao kao rastanak od identiteta. Mislim da je to štetan koncept i analitički neupotrebljiv.

Ono što priznajem kao neku vrstu kolektivnog identiteta, to je klasna svest, ako postoji. I to je najveći domet onoga što može biti nekakav kolektivni identitet. Kolektivni identiteti su zapravo jedna vrsta stereotipa i ništa drugo. Dakle, autostereotip ili stereotip o drugome, to je kolektivni identitet koji funkcioniše u praksi. Zašto je dodatno to štetno? Kada govorimo o društvu, govorimo o interpersonalnim odnosima, dakle, mi taj stereotip koji imamo o sebi ili o drugome, primenjujemo na svakog, što je u najvećem broju slučajeva sigurna greška. I sad celu tu priču o identitetima mi bi trebalo da uklopimo u drugu fluidnu priču kakve su evropske vrednosti, koju smo mi zapisali i u Ustavu. Ustav je garant evropskih vrednosti. I to je nekakva činjenica koja je tu kao neki pojam, i mi moramo da je odredimo na neki način i da joj damo pozitivan sadržaj. Mislim da je kontraproduktivno ići protiv narativa koji relativizuju ideju evropskih integracija, Evropske unije, zato što je ona važan facilitator ove komunikacije. Ako je to tačno da mladi kažu – dobro ta EU, da idu da se školuju, da rade. To je odlično. Mislim da je to jedina opipljiva i materijalna stvar koja Evropi daje nekaki smisao, tom političkom okviru koji nas u suštini ne zadovoljava svojim sadržajem u smislu politika, i onoga što su svakodnevne prakse. Ali barem je neki okvir koji omogućava tu komunikaciju, razmenu ideja, i na kraju dolazimo do toga, šta u tom kontekstu mi da radimo. Pa, upravo ovo što se manje-više i do sada radilo, da se traže ti vaninstitucionalni načini promocije ideja za koje držimo da su korisne i za društvo i za svakog pojedinačno. I da paralelno sa tim tražimo neku nižu institucionalnu podršku.

A šta tim mladima ponuditi? Pa, paletu legitimnih izbora. Onoga što um može shvatiti da nije legitimno mrzeti, da nije legitimno biti nesolidaran, a da je u pravo u tim pojmovima solidarnosti, empatije, razumevanja, itd. U suštini to je ono, ako hoćemo da imenujemo, što smo svojevremeno imali.

Ivan Đurić, Inicijativa mladih

Svi znamo da ima nekih 100 mladih ljudi koji se vrte po različitim programima, ulicama i akcijama. Sa istim problemom, se, međutim, suočava i ova suprotna ekstremno desna, nacionalistička strana. I oni imaju potpuni pad u broju

organizacija koje su aktivne. Tribine na stadionima su prazne, ne samo istok i zapad, gde treba da idu i porodice sa decom koje se plaše odlaska na utakmicu. Prazne su i sever i jug gde su ekstremni navijači. Pad u aktivizmu se ne dešava na takozvanoj našoj strain, već je primetan i sa druge strane kordona ili barikade, preko čega god da se sa njima gledamo. To je potpuno, generacijski zajedničko odsustvo. Gledam razliku između mene i moje sestre koja je mlađa 12 godina, to su potpuno drugačiji koncepti druženja itd. Hoću da kažem, da nije toliko dramatično i loše to što se to dešava ovde na našoj strani, jer je uopšte situacija takva.

Mi koji smo nosioci evropske građanske orijentacije, sami smo krivi što su evropske integracije bez suštine i sadržine. Dakle, to je isključivo naša odgovornost. Naš prioritet trebalobi da bude da s mladima razgovaramo, a i međusobno, kao Evropljani. Moramo da uvedemo debate o budućnosti Evrope i njenoj političkoj i vrednosnoj sadržini koje se sada vode u Evropi. Jer, taj naš ulazak u Evroposku uniju za deset godina, ne znači da bi tek tada trebalo da označi početak našeg razmišljanja o evropskoj budućnosti. Mi moramo već sada da se uključimo u debatu o tome – kako će Evropa izgledati za deset godina. Još nemamo razumevanje evropskih partnera za to, to nam je malo otežavajuće, ali moramo to da prevaziđemo, i da nađemo način da se uključimo. Posebno bi mladi ljudi trebalo da se uključe u raspravu o budućnosti Evrope, kako bi ona trebalo da izgleda, na nekom ravnopravnom nivou jer ćemo u tom trenutku, kada postanemo član, biti ravnopravni.

Sonja Biserko

Srbija je isključena iz svih međunarodnih tokova već više od deset godina. Problem je da su i društvo i političke elite bili totalno autistični i zato je bilo teško naći kanal kojim bi se mi uključili u evropski dijalog. Mi smo samo posmatrači koji kibicuju i čekaju povoljnu priliku da se umetnemo u nešto, a u stvari ne želimo ništa. I zato jeste to problem, i mislim da ste to dobro formulisali, ali je vrlo važno razmišljati kako otvoriti dijaloške kanale sa Evropom. Vrlo je važno da se iskustvo sa Balkana prenese na evropsku pozornicu, jer bi imalo šta da se nauči iz našeg iskustva.

Srdan Atanasovski, muzikolog

U suštini bih se nadovezo na Srdana Miloševića i radikalizovao tu problematičnost koncepta identiteta. Čini mi se da smo u decenijama koje su iza nas

mi od identiteta koji je bio ponuđen u društvenim naukama kao alatka, kao koncept preko koga mi razumevamo stvarnost, došli do toga da smo esencijalizovali koncept identiteta i da sada govorimo o identitetu kao nečemu što zapravo empirijski postoji. Mislim da je to ogromna i vrlo opasna logička greška koju ne smemo sebi da dozvolimo. Određeni istraživači su još pre deset godina govorili da ne bi trebalo da govorimo o identitetima već da govorimo o procesima kategorizacije i identifikacije.

Procesi kategorizacije su nasilni društveni procesi. Mene malo plaši ta situacija kad mi kao aktivisti idemo kod mladih osoba i pitamo ih koji su njihovi identiteti. I na takav način esencijalistički govorimo o identitetima. Mi bismo trebalo da ih pitamo šta misle – gde vas društvo kategorizuje i kako se osećate povodom toga. Da li je nad vama izvršeno neko nasilje? Jer, kad su devedesetih godina neke ljude ubijali zbog njihove nacionalne pripadnosti, njih su kategorizovali i, na osnovu kategorizacije koja je društveno sprovedena bili nasilni prema njima.

Drugo, osvrnuo bih se na pitanje oko kulturne scene. U redu je kulturni aktivizam, lepo je da postoji nezavisna kulturna scena, ali nema ničeg “prljavog” u tome da se ljudi, da se mladi ljudi politički organizuju i da jednostavno, politika ne bude ružna reč, već nešto čime se bavimo na svakodnevnom nivou. Nama je potreban pravi politički aktivizam. Međutim, ono čega treba da budemo jako svesni jeste da je u ovom trenutku angažovanje, kako u kulturi, tako i u politici, za većinu ljudi najčešće privilegija. Zbog toga mislim da je pitanje klasne svesti, što je Srđan (Milošević) pokrenuo vrlo važno. Mi moramo da stvorimo sistem u kome političko angažovanje neće biti privilegija, već proizvod nečije klasne pozicije i jednostavno, deo osvešćivanja o pripadnosti jednoj klasi.

Treće, evropski identitet. Stvarno ne znam šta ćemo mi mladima, ili bilo kome da kažemo, kad govorimo o evropskom identitetu, kako da im kažemo “hajde, batalite taj vaš nacionalni identitet, hajde uzmite ovaj evropski identitet”?! Kada meni neko kaže evropski identitet, najpre pomislim da je to nešto ekskluzivistički. Pomislim na vekove kolonizacije. Evropa je kontinent koji je gradio svoj identitet tako što je kolonizovala druge delove sveta. To je evropski identitet. Evropski identitet je činjenica da je proizveden ekonomski sistem koji se zasniva na neograničenom rastu, te stoga i neograničenoj eksploataciji i neograničenoj kolonizaciji, kako ljudi tako i teritorija. Činjenica je da su sada granice Evrope zatvorene. Dakle, Evropa je kao takva, ukoliko govorimo o njenom identitetu vrlo ekskluzivistička. Kad sam gledao emisije, na primer na Dojče vele, na televiziji gde se propagira taj evropski identitet, to su neke lepe priče

o nekim start-apovima (*start up*), neki ljudi prave nameštaj od borovine, neki prave fudbalske lopte od zmijske kože. Gde su tu pitanja klasne nejednakosti, gde su tu pitanja eksploatacije?! Kako će evropski identitet da odgovori na ta pitanja?! Pustite vi start-apove (*start ups*) i borovinu.

Mi smo u krizi. Zapravo mislim da ovaj sistem jeste u nekoj krizi, ali je ta kriza integralni deo tog sistema. Proizvođenje kriza u kapitalizmu nije nešto što je strano kapitalizmu, on živi od konstantnog proizvodjenja kriza. Stoga, ne mislim da je ovaj rast nacionalističke retorike u regionu, nešto autohtono što se dešava kod nas zato što smo mi prošli devedesete. Dešava se zapravo, zbog toga što ceo kapitalistički sistem skreće udesno, a mi naprosto imamo neke svoje teme koje izvlačimo iz fioke. Za razliku od Mađarske mi se ne bavimo toliko migrantima, mi se bavimo nekim našim lokalnim problemima. Ali, mi smo sa svim ovim problemima sa kojima se suočavamo deo globalnog sistema, a taj globalni sistem je u krizi.

Biljana Đorđević, politikološkinja

Moje prvo pitanje je – čemu služi obrazovanje. Ako obrazovanje služi reprodukciji postojećeg poretka, poredak kakvog imamo je takav da ovde, pretpostavljam, ne govorimo o toj vrstoj obrazovanja. Dakle, mi govorimo o obrazovanju koje bi prevazilazilo taj poredak. Ideja da mi Ministarstvu (za obrazovanje) predložimo novu strategiju obrazovanja, ili novu strategiju kulture, ili ne znam čega, i da ti naši predlzbudu prihvaćeni, a to se neće desiti. Nažalost, mi ne možemo da mislimo o neakvim tako krupnim supstantivnim sistemskim rešenjima. Dakle, glavno pitanje je, da li to može da prođe.

Centralno pitanje je zapravo, metod rada, kako mi radimo. Ja sam u privilegovanoj poziciji jer radim sa studentima, to je mnogo lakše nego sa učenicima srednjih škola. U tom smislu, postoji neka dobrovoljnost da neko dođe, postoje i obaveze po Bolonji, da neko bude prisutan, ali postoji i način da se to izbegne. Ali, oni koji dođu da rade sa vama u principu su izabrali da to rade. Bavim se političkom teorijom, što uključuje časove i o multikulturalizmu, teoriji građanstva i feminizmu. Moje iskustvo pokazuje da se studenti već na početku grupišu po smerovima, prema svojim shvatanjima koja su proizvod samih predmeta koje slušaju, profesora koji predaju, načina na koji se radi, i organizaciji institucije.

Imam veliku dilemu u vezi s predlogom da se preko društvenih medija približimo mladima koji sada komuniciraju na potpuno drugačiji način. Za nekog ko se bavi teorijom teško je da nešto iskaže u dva, tri minuta, da problematizuje

nešto u tako simplicističkoj formi. To je problem sam po sebi. U ovom instant vremenu, kad dobar deo mojih studenata čak ne koristi ni *Facebook*, a *Facebook* je informativniji, više koriste *Instagram* koji je zapravo sav u fotografijama i gde život izgleda savršeno lep. U tom smislu, mogućnost da se progura neka informacija, čak i u tako kratkoj formi jako je teška. Mislim da mora da se uđe u tu vrstu prostora, ali ako bi se išlo isključivo na tu vrstu rada, mi se već redukujemo na nešto. Problem je kako ih usporiti, jer oni sve konzumiraju brzo, čitaju skripte s telefona, a pročitati knjigu postaje gotovo neverovatno. Iz udžbenika se informišu sve manje, ne idu u biblioteku, potupno su drugačiji načini informisanja. Kako ih vratiti na sporost, na sporo čitanje, duge razgovoreo jednoj temi? Pošto se bavim kritičkom disciplinom, gde im na početku kažemo da će učiti različite teorije i važno je da znaju argumente različitih teoretičara, i kontrargumente. Kad naučite te argumente koje su neki ljudi formulisali, možete da ih u kontekstu interpretirate i da se samoodredite. Kažem studentima: imate pravo na svoj stavi naš je uspeh ako na kraju možete da iznesete svoj argument. A, oni me onda pitaju, da li mogu da daju svoje mišljenje o nekoj temi. Ne možete da im kažete da ne mogu da daju, ovde i u ovim preporukama je između ostalog rečeno, trebalo bi dati mišljenje. Oni, međutim, očekuju da daju mišljenje prvog dana na kursu, kad još nisu pročitali ništa! Svi imaju mišljenje.

Moje iskustvo tokom proteklih sedam-osam godina govori da su studenti prilično dobro naučili da pričaju o temama kao što su multikulturalizam, nacionalne manjine. Ma koliko vama možda ne delovalo tako, to su teme koje su dosta prisutne, puno se piše o njima. I oni imaju naučene odgovore na to. Eksplozija, međutim, nastaje kad se priča o feminizmu. To je zapuštena oblast, u izvesnom smislu. Oni, generalno, daju društveno poželjne odgovore u situacijama kad se osećaju da su u manjini. Ja ih, međutim, podstičem da kažu šta misle, pa da onda to dekonstruišemo, ali često nemaju tu vrstu hrabrosti da izgovore najstrašnije stvari, barem na našim časovima, da bismo mogli s tim nešto da radimo. To se dešava na časovima feminizma.

Tu se otvara prostor za spor rad, za provokacije, da biste videli sa čim radite. A, takva vrsta metode je mnogo pogodnija za neformalno obrazovanje, gde možete da koristite film, pa onda diskusiju, tu se mnogo lakše otvaraju, nego u okvirima formalnog obrazovanja. Mladi moraju prvo da nauče neke stvari pre nego što mogu da o tome debatuju. Nažalost, mi nikad nemamo vremena da sve uradimo, morate da izvršite selekciju šta želite da postignete. Dolazim do pitanja metoda u smislu kritičkog promišljanja.

Mislim da je pošteno da neko nudi alternativni narativ kad kaže iz koje pozicije to dolazi. Dakle, kada nudim svoj alternativni narativ ja obrazložim svoju poziciju. Ako je cilj obrazovanja, ako bi demokratski cilj obrazovanja bio da ih naučimo da kritički misle, ne možemo da nudimo gotove, zaokružene alternativne narative, ma čiji oni bili.

Postoje različite teorije o identitetima i one konkurišu jedna drugoj. Kao teoretičarka time se bavim. A, empirijski, kad pitate ljude, istražujete njihovu podršku evrointegracijama, nekom ujedinjenju, to su načini na koji možete da merite empirijski neku vrstu identiteta. Da li je dobro reći da je to što dobijete istraživanjem identitet, to je druga stvar i tu neće biti isti rezultati, kao i sa različitim teorijskim rešenjima. Ali, ono što možemo da radimo je, da problematizujemo svaku od tih stvari. Pa kada se kažu evropske vrednosti, ako ih isuviše istanimo i svedemo na ljudska prava, onda se postavlja pitanje zašto su evropske, da li mogu da budu univerzalne. Ako tražimo nekakav evropski identitet vrlo lako možemo da postanemo neko ko brani hrišćansku Evropu. U tom smislu, mislim da je paradoksalno da mi sada imamo vlast koja, barem deklarativno podržava proces evropskih integracija u trenutku kad se preuzima model (Viktora) Orbana za rešenje migranske krize. Ima puno ljudi koji su sada evroskeptici. Htela bih da naglasim da i tu ima razlike između evroskeptika. Nije svaki evroskepticizam antievropski u smislu nekih evropskih vrednosti koje su dovoljno univerzalne da možemo da ih prigrlimo.

Ako govorimo o preporukama, mislim da je važno naći način kako da razmišljamo o metodima rada, ne nužno o ishodima. To ne možemo da kontrolišemo niti smo u poziciji da to nekome nametnemo, da to budu nekakve vrednosti, osim ako se desi neka politička revolucija i da mi budemo na njenom čelu. Važno je raditi na metodama. To je neka vrsta podvale koja može da uspe. Moji studenti žive u vremenu, gde ima jako mnogo informacija. Sve mogu da nađu na internetu. Na predmetu kultura ljudskih prava, na četvrtoj godini, jedna je od obaveza da studentinapišu seminarski rad o konkretnom slučaju kršenja ljudskih prava u Srbiji ili regionu, da razmisle o stvarima koje se dešavaju oko njih. A, njihove prve reakcije su –"da li možemo da pišemo o Iranu, Saudijskoj Arabiji". A, ja im kažem –"ne, imate pregršt slučajeva u Srbiji. Samo pročitajte novine i svakog dana možete da nađete slučaj za seminarski rad". Na kraju dominiraju radovi koji se tiču socio-ekonomskih prava, ili političkih prava, kao što je pravo na okupljanje. Zanimljivo mi je to, da oni na početku nemaju ideju da sami nešto nađu, nemaju osnovne aparate da se sami snađu.

Da zaključim, stavila bih fokus na metode, kako mlade osposobiti da nađu informacije, kako da prepoznaju informacije. Mislim da ni mi koji smo dosta kvalifikovani, ne možemo uvek da prepoznamo neke stvari. Potrebna je doza sumnje, koja, nažalost, često može da se pomeša sa dramom oko postistine, šta je lažna vest, odakle dolazi. U našem kontekstu, možda je bolje stvari nazivati direktnijim rečima. Jednostavno, vlast laže. Može se jednostavno, otvoreno reći o laganju, a ne o postistini. Ja bih antagonizovala diskurs, ne bih ga vodila ka koncenzusu.

Aleksandra Đurić Bosnić

Mi nismo toliko govorili o zameni narativa i o tome da će se jedan narativ supstituisati drugim narativom. Upravo suprotno. Mi smo hteli da uradimo drugu stvar, da govorimo o tome da je nužno da se u odnosu na istinitost sadašnjosti i prošlosti, promeni njihova percepcija. Slike u glavama mladih su šematizovane, bez obzira na to koliko će oni koristiti biblioteke, koliko će poznavati političku teoriju. Mi se bavimo i mladim ljudima koji će biti i stomatolozi, lekari i sl, mi se dakle bavimo građanima. Mi sada ne govorimo o narativima koje neko može, a ne mora, neće da menja, mi govorimo o supstituisanju neistinitih slika u glavama, koje su utemeljene na lažnoj istoriji, a i lažnoj sadašnjosti.

Biljana Đorđević

Politička teorija je teorija za građane. Sve te stvari ljudi koriste svakodnevno samo ne znaju da koriste te pojmove i možda ih nedovoljno jasno prepoznaju. Ja imam na umu Hanu Arent – kad piše o laži i istini, ona razlikuje istine i racionalne istine. Racionalne istine su proformula iz matematike, to uvek važi, bez obzira na kontekst. A, faktičke istine su to – desilo se danas to i to. Da bismo znali da smo se danas okupili moramo da imamo svedoke, nekakav snimak, nešto pisano. Čitavo znanje počiva na citiranju, na proveru i osporavanju, jer nema dovoljno dokaza za nešto, i to nužno uvodi prostor za sumnju, to je deo nauke, ali deo je i ove vrste manipulacije. Narativi su interpretacije. Puno toga što mi radimo, odnosno kako ljudi misle i kako povezuju pojmove, nije stvar nečega što je stvarno tako bilo, nego kako smo mi to videli, šta smo mi iz toga zaključili. U tom smislu mi ne možemo da damo nekakvu formu kako ljudi treba da misle, koji narativ će imati. Mi ćemo se tu sporiti.

Aleksandra Đurić Bosnić

Što se tiče Hane Arent i ove vrste percepcije o kojoj govorite, to je sve tačno. Mi, međutim, izlazimo izvan teorije i cilj nam je da dođemo do jednostavnih istina ili neistina, koje nam kreiraju određeni društveni sistem. Mi imamo činjenicu da se dogodilo to što se dogodilo na Kosovu, te i te godine, da se dogodila Srebrenica, da se dogodio Prijedor. Naravno, nemamo pravo da nateramo nekog da kaže da se u Srebrenici, odnosno na teritoriji Bosne i Hercegovine tada dešavao genocid, ali ne bi trebalo da ga podstičemo u sumnje da se to desilo zbog toga što neko negde tvrdi nešto drugo. I zbog toga mislim da je potencijal znanja nešto dosta egzaktno. Bavila sam se istraživanjem kulture devedesetih, morala sam metodološki to dobro da uradim, bila je problematična tema, nisam smela da idem izvan činjeničnih okvira. I da bih dobila podatke koji su mi bili važni za rad, morala sam da idem kroz 200 brojeva *Politike* tih godina, morala sam da analiziram književnost, za mene su to bili fakti.

Časlav Ninković, Fonda za humanitarno pravo

Ima nekoliko stvari na koje bih hteo da se osvrnem. Najpre, ovo što je Srđan (Barišić) rekao u vezi sa pesimizmom. Ja sam strašni pesimista u odnosu na to u kakvom lokalnom i međunarodnom kontekstu živimo, šta se dešava u učionicama, zbornicama, fakultetima, kakvi nam studenti, odnosno kakvi nam polaznici dolaze u školu tranzicione pravde. Kad sam počeo da radim kao profesor građanskog vaspitanja, pitao sam direktora, “šta ja sada da predajem”. On kaže –”pa, slobodno”. Pitam ga: “kako to mislite, slobodno”? On kaže:”iz glave”. To iz glave, ta moć da mi improvizujemo, je u mom slučaju bilo super. Ali, istu tu moć i slobodu imaju ovi drugi koji su pasivni, ljudi koji polako dižu ruke od borbe. U tome je veliki problem zato što se na taj način reprodukuju strašne stvari. Ogroman je značaj udžbenika. Imate mogućnost da izaberete udžbenik, ali je taj proces odobrenja jednog udžbenika vrlo komplikovan. Država želi da lekcije o ratovima devedesetih ostavi za kraj školske godine, kad je kraj, kad se zaključuju ocene, spremaju ekskurzije. Tako mladi ljudi u vezi s tim pitanjima mogu da se obrazuju samo kroz neformalno obrazovanje, što je ujedno i dobra stvar.

Veliki potencijal je zapravo u toj slobodi koju imamo u građanskom vaspitanju. Građansko traje dvanaest godina, osam u osnovnoj i četiri u srednjoj školi, jedan ili dva časa nedeljno, to je ogromna stvar, to je prilika da o ovim

temama o kojima pričamo danas, govorimo u učionici. Trebalo bi zahtevati od Ministarstva prosvete pre svega, a onda i svih institucija koje postoje pod njegovim okriljem da ne fingira nastavugrađanskog, kao što fingira u drugim oblastima, recimo, suđenjima za ratne zločine. Oni Briselu kažu – “eto, imamo suđenja”, a koja se ne održavaju. Tako i ovde kažu – “imamo građansko vaspitanje”, koje zapravo ne služi ničemu. Nedavno sam saznao da će od septembra da se uvede šest novih predmeta za osnovne škole od koji se jedan zove – pojedinac, grupa, društvo, ili tako nešto. Država je, dakle, pokrenula još jedan instrument koji bi nama mogao da koristi. Oni sada, i to je poluzvanična informacija, nemaju predstavu šta će se od septembra dešavati s tim predmetom. Kao i sa građanskim, pustili su ga i onda će usput da razmišljaju čime će da ga popune. Za srednje škole postoji devet novih predmeta, među kojima je i kultura, mediji, geopolitika. To su dva časa nedeljno, što je ponovo jedna ogromna stvar.

Jelena Vasiljević

Vrlo mi je bila indikativna ova debata između Biljane (Đorđević) i Aleksandre (Đurić Bosnić), jer govori o nekoj našoj svojevrstnoj konfuziji. Čas smo na terenu raščišćavanja sa akademskim konceptima i mi sami hoćemo da među sobom definišemo, šta je evropski identitet, da li je identitet korisna reč ili nije. A, onda se setimo da smo ovde i da bi trebalo misliti o nekim konkretnim politikama i preporukama. Mislim da je to vrlo teško kad imate stručnjake, ili ljude kojima su temeo kojima danas razgovoramo u istraživačkom fokusu, da misle na dva koloseka. Moja knjiga sadrži gro arumenata protiv identiteta i kulture, i o tome da je reč o štetnim konceptima koje bi trebalo odstraniti. Međutim, problem je što oni ostaju u vernakularnom govoru kao izuzetno važna retorička mesta i problem je što mi moramo da razumemo način na koji se reprodukuju. Naravno da je tačno da su u pitanju instrumenti kategorizacija. Problem je što postoje i procesi kulturne apropijacije.

Trebalo bi da prihvatimo činjenično stanje, da živimo u globalnom dobu identiteta i raznih kolektiviteta. Toliko je to sada prisutno i boji politiku i način na koji ljudi predstavljaju sebe samima, sebi i drugima. To boji narative, tako da je to nešto što ne možemo jednostavno da odbacimo, samo zato što mislimo da je to potpuno nekoristan i štetan koncept za analizu.

Mislim da bi trebalo da neka svoja znanja teorijska, istraživačka prilagodimo načinima na koje se ti pojmovi koriste, zato što su oni ljudima važni. Treba da razumemo te procese koji su doveli do toga, o onim vrstama identifikacija o

kojima je Dragan (Stanojević) pričao, osamdesetih i devedesetih, da su oni sada nekako drugačiji, da su nužno etnifikovani, da se nužno preklapaju sa etnokonzesionalnim. Zašto se to dešava? I kako se dešava? I da li se to zaista dešava? Možda je to samo manifestno tako. Možda se dubinski dešavaju neki drugi procesi. Važno je da razumemo te stvari kroz stalna istraživanja i kroz odabir neke prave metode, o kojima je Biljana (Đorđević) pričala, kako stvoriti taj prostor u kom bi mogla da se napravi neka subverzija, gde bi moglo da se dođe sa nekom progresivnom pričom. Ja sam za neko lukavstvo. Ali, problem je onda, ko smo to mi. Mi nemamo iste narrative, nemamo nužno iste ideološke vrednosne predznake, ali bi bilo važno napraviti neku koaliciju progresivno mislećih ljudi koji bi organizovano delovali na plasiranju nekih drugih narativa i činjenica. Biljana je u pravu. Imamo neke činjenice. Ali kada dve činjenice stavite u jedan paket, već imate interpretaciju.

Dragan Stanojević

Kad govorimo o obrazovanju, o sadržajima, upravo ono što je Časlav (Ninković) rekao, postoji značajno klasno pitanje. Ovi sadržaji koje je Časlav spomenuo nisu predviđeni za sve mlade koji upišu srednje škole, već za one koji budu upisali gimnaziju, oni koji budu upisali srednje stručne škole, i srednje zanatske škole biće uskraćeni za te sadržaje. Tako reprodukujemo klasnu nejednakost. Mladi jesu otvoreni za različite činjenice.

U istraživanju koje mi radimo poredimo jedan takozvani normativni red i jedan poželjni društveni red. I kad pitamo mlade šta misle da bi trebalo da budu najznačajniji faktori društvene promocije, društvenog uspona, oni kažu – to je obrazovanje, naporan rad i ambicioznost. A, kad ih pitate šta jesu društveni faktori oni kažu: to su političke veze, lične veze, sreća. Primećujemo da se generacije mladih, sve više prilagođavaju društvenom stanju, onakvom kakvo jeste. Kad gledamo političku participaciju u Srbiji i Evropi, vidimo dva potpuno različita trenda. Svuda u Evropi participacija u političkim partijama opada, posebno među mladima. Mi imamo standardnih 10 do 12 posto članova političkih partija među mladima, ali istovremeno imamo najveću diskrepancu između aktivnog i neaktivnog članstva. Kad smo radili ova istraživanja i kada smo ih pitali zašto uopšte ulaze u političke partije, 98 odsto razloga su isključivo instrumentalni razlozi. Oni koji su na dnu te lestvice, na dnu aktivizma, oni isključivo ulaze da bi našli posao. Uključe se, malo nešto rade, jedan od njih 20, dobije neki poslić. Nije bilo tako čak tokom devedesetih, kad je SPS nasledio

infrastukturu Komunističke partije Jugoslavije i Srbije. Politička utakmica, višestranačka utakmica, koja se desila posle 2000. zapravo je intenzivirala tu borbu oko javnih resursa koja je na kraju dovela do toga da mi u našim istraživanjima vidimo da ljudi, bilo gde da se zaposle, čak i kao kafe kuvarica, čistač, šta god, da je neophodno da imaju nekakve političke veze. To je ono što mlađi prepoznaju. Jedan broj njih pokušava da taj kanal iskoristi kao legitiman i on u njihovim očima postaje sve legitimniji. Kad se govori o alternativnoj sceni i shvatanju političkog aktivizma u širem smislu, tu beležimo veći aktivizam, skromno, ali povećava se broj mladih koji se uključuju na taj način. Oni se sve više uključuju u ove akcije koje nisu politizovane u ideološkom smislu, ekološke, ispred zgrade i sl. To je najčešće u većim gradovima.

Bilo je i pitanje koje se odnosilo na to, koliko su ljudi bliski tim građanskim vrednostima. Bila su pitanja: koliko smatrate da je opravdano da ne plaćate porez, da se švercujete u gradskom prevozu, da tražite socijalnu pomoć, a da nemate pravo na to. Istraživanje pokazuje da Srbija i ovaj region opravdavaju takvu vrstu ponašanja. Vidite da ljudi koji su politički aktivni, aktivistički nastrojeni, čak i u različitim nevladinim organizacijama, uopšte ne pokazuju viši stepen odgovornosti od opšte populacije. Pitanje je, dakle, da li bi mi trebalo da budemo bolji samo na nivou diskursa narativa i reči, ili treba ponuditi nekakve praktične odnose, možda čak i u organizacijama.

Izabela Kisić

Ovo ne bi trebalo da bude poslednji sastanak. Drago mi je da smo imali ne samo istomisleće ljude ovde, već da je bilo i polemike. Jelena (Đorđević) je iznela dobar predlog da napravimo koaliciju progresivno mislećih ljudi. Ideja jeste da u ovom i nekom širem sastavu nastavimo razgovore na ovu temu, ali i na druge teme koje su važne za neke reformske promene u društvu i koje su važne ne samo sa ovog lokalnog apsketa nego i s evropskog, šta treba menjati i kako je moguće menjati.

Debata u Novom Sadu, 2. jul 2018

Škole bez liberalne ideologije

Duško Radosavljević, profesor Fakulteta za pravne i poslovne studije i predsednik Saveza antifašista Vojvodine

Na Fakultetu za pravne i poslovne studije u saradnji sa Helsinškim odborom organizovali smo pre nekoliko godina seriju seminara sa studentima i to iskustvo je dragoceno. Problematizovali smo teme identiteta u smislu kolektivnih i individualnih identiteta. Radili smo eks-katedra i koristili pojmove koji su njima poznati. Dakle, govorili smo o konkretnim situacijama i društvenim sistemima, pa smo to ilustrovali primerima ne samo iz devedestih i ne samo primerima iz Srbije nego smo išli mnogo dalje u istoriju, kada kolektivni identiteti uzurpiraju individualne, kad postaju represivni i kad propisuju stvarnost. Pričali smo o tome: kad režimi i sistemi koji računaju na manipulaciju kolektivnim identitetima i pod kojim uslovima i uz čiju pomoć – da li su to mediji, da li je to kultura, da li je to čak i sama nauka, neretko, mogu da izvrše ovakvu vrstu upodobljavanja, odnosno najpre propisivanja poželjnog tipa kolektivnih i ličnih identiteta, a potom i modeliranje po njihovoj svrsi i zamisli. Razgovarali smo s njima o tome šta znači postistina, o pojmu i značaju fenomena lažnih vesti, i govorili smo na koji način represivni režimi, dogmatske ili ideološke matrice, formiranje poželjnih kolektivnih i individualnih identiteta, tvorenje te neke nove istine, ideološki saobražene može da ima veze jedno s drugim.

Važno je da oni prepoznaju takvu vrstu represivnih društvenih praksi. Mnogi od ovih pojmova često izlizani, teorijski već ispražnjeni usled različitih konotacija, pa je važno da ih oni prepoznaju u svojim životima. Bavalismo se temom represivnih uzurpacija devedesetih, jer smo smatrali da to jeste ogledno polje, da oni jesu deca roditelja koji su tada bili aktivni u svojim životima, na ovaj ili onaj način, manje ili veće žrtve takvog sistema. Dolazili smo do vrlo interesantnih situacija, baš ovde u Novom Sadu – jedna polaznice škole je rekla da je njen otac učestvovao u ratnim dešavanjima na Kosovu. Ono što je divno otkriće je, da je ta ista devojka bila potpuno otvorenog stava, i da je sa velikom pažnjom

slušala, ono što nije mogla da čuje u svojoj porodici ili u školi. I nekako opšte mesto u razgovorima, koliko god deca bila različita dolazili smo do zaključka da u njima postoji neka vrsta opravdanog bunta protiv tako lažno kreirane realnosti. Oni smatraju da oni u svojim školama, razredima, na prvim godinama fakulteta nemaju prave informacije, kako o stvarnosti koju sada žive, tako i o neposrednoj prošlosti, odnosno o periodu koji po svemu još uvek određuje naše živote, ne samo ovde u Srbiji nego i u regionu.

Aleksandra Đurić Bosnić, kulturološkinja

Za mene je najlepše otkriće ovog ciklusa radionica "Mladi u eri postistine" bila činjenica da su se učesnici u motivacionim pismima, kad su pisali zbog čega se prijavljuju i zašto bi voleli da učestvuju, većina njih je napisala da, nezavisno od toga kojim će se poslom ubuduće baviti, žele da učestvuju u kreiranju društvene stvarnosti. Nije reč samo o studentima sociologije, samo o učenicima koji žele da upišu politikologiju, filozofiju, književnost ili društvene nauke, bilo je tu i mladih budućih menadžera, čak je bilo i nekoliko njih iz prirodnih nauka. Znam da to nije reprezentativni uzorak, ali oni su pokazali građansku svesnost i spremnost da imaju otvoreni dijalog čak i onda kad se u nekim definicijama ili temama ili nekim viđenjima nisu slagali s nama. Pokrenuto je nekoliko vežnih pitanja za naše budućie razgovore. Jedno je ta čuvena razlika između teorijskih objašnjenja pojmova. Moram da kažem da se u radu s mladima teorijska određena nisu pokazala toliko bitnim, nisu se pokazala presudnim za njihov doživljaj stvarnosti i njihov doživljaj problema. Pokazala su se važnim u onom smislu u kojem je trebalo definisati šta to može da bude represivno, u kojoj meri to represivno može da oduzme pravo da se bira identitet na ličnom nivou i u kojoj meri, to što je represivno može zapravo da učini da oni ne mogu da odaberu svoj identitet i da ga prepoznaju kao građanski u modernom društvu, nego ga i dalje prepoznaju ili će ga prepoznavati kao etnonacionalni.

Ovakve vrste alternativnih škola imaju svoje znatno veće značenje od teorijskih objašnjenja, a to je u podsticaju mladih na društveni aktivizam i u podsticaju da aktivno učestvuju u menjanju životne sredine i odnosa u društvu.

Takođe su se žalili da imaju iskrivljenu sliku istorije, da u udžbenicima istorije oni prepoznaju apsolutnu sklonost ka revizionizmu, ali su pominjali i udžbenike književnosti, žalili su se da nemaju sveobuhvatnu sliku o književnosti i kulturi regiona.

Pavel Domonji, politikolog

To što je pominjano da mladi ne pričaju u školama o nekim stvarima, video sam u više navrata dok sam radio u školama Helsinškog odbora. Pitao sam polaznike da li znaju šta su ljudska prava i da li hoće da pričaju o tome. Rekli su da nikada nisu čuli da im nikad niko nije ništa pričao. Bili su zgroženi nakon tog mog uvodnog izlaganja. Nedelju dana nakon završetka te škole, stigao nam je dopis iz neke škole u Vojvodini, profesorica sociologije pitala ih je o čemu su pričali, oni su rekli – bio je neki Domonji i pričao o kliterodektomiji. A, ona je rekla da ni ona nikada nije čula. I tražila je od polaznika da me zamole da joj prosledim neku literaturu da se o tome obavesti. Nisu problem samo klinici, nego su problem i oni koji ih uče.

Mladi često samo ponavljaju floskule koje čuju u tekućoj ideološkoj produkciji. Prošle nedelje je u Vukovoj zadužbini, u Beogradu održan skup na temu nacionalnog identiteta i globalizacije. I na tom skupu je rečeno da globalizacija dovodi u pitanje srpski nacionalni identitet i sve identitetske kriterijume, dakle, jezik, kulturu i tradiciju. Osim toga rečeno je i da globalizacija uskraćuje Srbima pravo na samoopredeljenje i da se to pravo, iako pripada narodima daje nacionalnim manjinama, a uskraćuje Srbima u Bosni i Hercegovini. Pošto mi ove godine proslavljamo 100 godina od priključenja Bačke, Baranje i Banata Kraljevini Srbiji, možda ne bi bilo z goreg da imamo u vidu da je to priključenje ostvareno baš na osnovu prava na samoopredeljenje, uključujući i pravo na otcepljenje. Kad čitate šta naši ideološki mudraci pričaju o pravu na samoopredeljenje, vidite da se to pravo svodi samo na otcepljenje i formiranje sopstvene države. A, da se nikad, ili gotovo nikad ne govori da pravo na otcepljenje ima i svoju internu dimenziju i da može biti reči o pravu na unutrašnje samoopredeljenje, dakle, ne da menjate državne granice nego da napravite institucionalni poredak koji doprinosi očuvanju prava i sloboda nekih zajednica. Ali, ako dobro razumem nacionaliste, i većinske i manjinske, oni smatraju da globalizacija podrazumeva, odnosno da podriva nacionalnu državu time što je podvodi pod autoritet nekakvih transnacionalnih političkih institucija, univerzalnih ljudskih prava i nevladinih organizacija. Oni takođe smatraju da je u sadašnjem vremenu, nacionalna država jedini legitimni oblik političkog organizovanja, da je to i dominantno sredstvo nacionalnog identiteta, i da, pošto je suština nacije identitet a država je moć, od države se očekuje da svoju moć stavi u zaštitu određenog kulturnog, etničkog identiteta.

Da to ilustrujem na jednom primeru: Vučić (Aleksandar) i Dodik (Milorad) su najavili deklaraciju o ćirilici i oćuvanju srpskog identiteta. Da li nam je uopšte potrebna takva deklaracija – po mom sudu, nije. Ali, ako nam je ikakva deklaracija potrebna, to bi bila deklaracija o pravu građana da se sluųe pismom po svom slobodnom izboru. Dakle, svaki građanin bi trebalo da ima pravo da u skladu sa svojim referencama odabere sebi pismo kojim će se sluųiti u privatnoj, javnoj i sluųbenoj korespondenciji i to pravo nameće drųavi samo jednu jedinu obavezu da građaninu odgovori na pismu na kojem se građani obrate. Od drųave se ne oćekuje da štiti ni ćirilicu ni latinicu, već pravo građana da se sluųe pismom po svom izboru. Ovakvo rešenje na najbolji naćin izlazi u susret svima bez obzira da li ste Srbin, Mađar, Kurd, Trojanac, da li ste nacionalista ili ne. Problem je u tome što nacionalisti preziru slobodu izbora, zato što ona pismo vezuje za slobodnu odluku pojedinca. A, problem sa slobodnom odlukom ili voljom pojedinca jeste i to što se mogu promeniti. Ja danas pišem ćirilicom, a sutra mogu doneti odluku da pređem i da se sluųim latinicom. A, nacionalisti smatraju da slobodan izbor pojedinca nije dovoljno ćvrst osnov da na njemu štite ćirilicu nego se ona mora štiti i drųavnom silom. Dakle, ne slobodom nego drųavnom silom. A ovo što sam sada rekao, to sam mogao ćuti i u Beogradu, gde klinici vehementno brane svoje stavove. Ono što je na tom skupu u Vukovoj zaduųbini bilo interesantno jeste upozorenje na perfidnost globalizacije. Globalizacija nije perfidna, po mišljenju ućesnika, po tome što se direktno suprostaavlja Srbima i njihovim interesima. Zapravo, suprotno. Globalizacija se oslanja na Srbe, ali na, globalizaciji podobne Srbe. Potreba nacionalista da diferenciraju nacije na podobne i nepodobne nije slućajna. Ona govori, dakle, da nacionalisti smatraju da je nacionalni identitet, osim što je superioran svim ostalim identitetima, da se procesi identiteta vrlo pojednostavljaju i banalizuju, i da nacionalni identitet poseduje izvesnu moralnu obaveznost i da su svi pripadnici nacije duųni da sa istom straćcu s kojom nacionalisti ćuvaju jezik, kulturu, tradiciju, da i oni to da rade.

Svaki nacionalista kad se pojavi na televiziji kaųe – ”ja volim svoju naciju, ne mrzim ni jednu drugu”. Problem je u ljubavi. Jer, vi svoj unutarnji osećaj hoćete da podignete na nivo principa i da ga ućinite obaveznim za sve druge. A to je već otvoreni teror. Što kaųe Teri Iglton, valjda nacija nije ono što stavite u vokmen nego ono zbog ćega ubijate u Bosni, na Kosovu ili ne znam ni ja gde. Naravno da Srbi koji nisu razvili nacionalni identitet ili zabuśavaju u njegovoj zaštiti, nisu pravi Srbi nego su otuđeni, inferiorni, ili moralno iskvareni Srbi. A zadatak tih i takvih Srba na koje se globalizacija oslanja jeste da ponište ćirilicu,

da Srbima nametnu nekakav zajednički jezik i da tradicionalne Srbe prevedu u evrosrbe. Naravno da ta diferencijacija služi stigmatizaciji socijalnoj i političkoj izolaciji takozvanih loših neautentičnih ovakvih ili onakvih pripadnika nacije. Zašto oni smatraju da je nacionalni identitet superiorniji svim ostalima? To se moglo čuti u toj školi u Beogradu. Zato što se pomoću njega legitimira politika. I vi danas vidite da je nacionalni identitet jedini legitimacioni osnov politike koja se vodi. Ili kako to kaže Marko Đurić: “nema nacionalnog identiteta bez Kosova, bez nacionalnog identiteta Srbi i ne postoje”. Ali, ako nema Srba čega ima? Ima žena, politikologa, lezbijki, ima novinara, profesora, radnika, itd. Postoji čitav niz identiteta u odnosu na koje nacionalni identitet nema nikakvo, ni prvenstvo niti nekakvu moralnu superiornost. Svaki pojedinac ima niz identiteta, a koji će od tih identiteta mobilizirati njegovu pažnju, strast, energiju, vreme, novac, telesnu snagu, simpatiju to je pitanje konteksta.

Naravno da se pojedinci mogu deklarirati ne samo kao Srbi nego i kao Evropejci, ali takva deklaracija će uvek biti praćena nekom vrstom moralnog podsmeha. Kad obratite pažnju na ono što nacionalisti govore to je – pa Srbija je uvek bila u Evropi, u tom smislu mi smo uvek bili Evropejci. A drugi razlog nipodaštavanja jeste u tome što vezivanje za evropski identitet dovodi u pitanje stav nacionaliste da je nacionalni identitet prirodan, autentičan, urođen, jer je ovaj drugi navodno, veštački konstruisan i neprirodan. Naravno da njima smeta vezivanje za taj evropski identitet zato što dovodi u pitanje njihove tvrdnje da je nacionalni identitet urođen, ali i zato što ga doživljavaju kao konkurentski u borbi za kontrolom nad materijalnim i nematerijalnim resursima.

Slična stvar je i sa subnacionalnim identitetima. Setite se samo nervoze prilikom popisa u vezi sa bilbordima koji su se pojavili najviše u Novom Sadu, kojima su se građani pozivali da se na izborima deklariraju kao Vojvođani. U percepciji nacionalista vojvođanski identitet je bio zaverenički scenario. Dakle, Vojvođani nastaju odnarođivanjem Srba. Čemu je služila Vojvođanska akademija. Pa, da etablira vojvođanski identitet. Na osnovu tog identiteta se uspostavljaju zahtevi za federalizacijom Srbije i na kraju za izdvajanjem Vojvodine i njezinim konstituisanjem kao posebne nezavisne države.

Ali, i Jugosloveni i Evropljani i Vojvođani to su funkcionalni koncepti u etnički mešovitom društvu. I ne treba ni da iznenađuje to što se ti identiteti javljaju u pluralnoj sredini. Zašto? Zato što pripadnicima manjina omogućuju da izbegnu status manjina. Ako mogu da biraju između asimilacije u većinski identitet i jugoslovenstvo oni će izabrati jugoslovenstvo, jer je u pitanju univerzalistička ideologija u odnosu na primordijalno etnički definisanu naciju. U tom

pogledu su ti identiteti – jugoslovenski, evropski, vojvođanski jedni oblici građanskog identiteta i na tome bi trebalo raditi, a koliko vidim Helsinški odbor radi na tome i to je organizacija koja zaslužuje našu podršku.

Pluarizovao se i taj pojam Evrope. Imanekoliko koncepata Evrope. Postoji Evropa – tvrđava. Postoji Evropa kao zajednica vrednosti koja se pred našim očima raspala s migrantskom krizom. Postoji Evropa utopija koja teži da očuva socijalnu pravdu, državu blagostanja, itd. Sam taj pojam je pluralizovan.

Miroslav Keveždi, filozof, religiolog

Kad govorimo o alternativnim narativima u obrazovnom sistemu, kao da je to neka vrsta drvenog gvožđa zato što, ako je alternativno nije u obrazovnom sistemu. Ono što je u obrazovnom sistemu to je institucionalizovano i prestaje da bude alternativa. Alternativa bi mogla da pripada neformalnom obrazovanju. Može se ići u nekoliko pravaca. Dakle, jedan jeste taj da se omekšava obrazovni institucionalni sistem i tu postoji nekoliko prepreka. Pitanje je da li postoje kadrovi u obrazovnom sistemu koji mogu da prenesu alternativni narativ, apo mom ličnom iskustvu, ti su kadrovi dosta slabi. Obrazovni sistem je sam po sebi upitan, ostao je u nekim elementima neverovatno rigidan i čvrsto fiksiran. Evo jednog primera: ovde su se spominjale radionice, radioničarski, savremeniji rad s učenicima. To je nešto što se pojavljuje kao imperativ za ljude koji rade u obrazovanju. S druge strane, ne postoje preduslovi za to. Daću primer iz politikologije: čitao sam da se neki politički sistem može prepoznati po tome kako fizički izgleda skupština. Dakle, ako vidite da su sedišta postavljena na taj način da imate neki dijapazon, neku levicu, desnicu, zna se da je to otprilike neka demokratija. A, diktaturu ili totalitarne sisteme prepoznajete po tome što postoji jedna govornica i da se “ona” obraća svima koji gledaju u jednom pravcu, tj. kako izgledaju naše radionice. A, ako vi tražite radioničarski rad, a to bi u liberalno-demokratskom okruženju značilo da postavite ljude u krug, da postignete određenu vrstu jednakosti u vrednovanju tog izraza. U školinjčešće nemate fizičke uslove da to uradite. Kako da radim radionicu u prostoru koji je isti kakav je bio pre 50 godina, gde je namešteno da se stvari odvijaju eks-katedra i da neko bude poslušan sa druge strane i da samo posmatra šta ja radim?!

Još jedan, filozofski diskurs. Postoji uvek ta napetost između materije i forme. Forma je uvek konzervativna, nepromenjiva, a materija je heraklitovska, živa i u pokretu. A, institucije su uglavnom fiksirane, postavljene kao statue, skulpture koje bi trebalo da istrajavaju. Tako se postavlja obrazovanje, u smislu

nekoj kanona koji mora da se prouči, nekih tema koje moraju da se postave i da budu obrađene na neki način, a s druge strane je ono što je materijalni deo koji se obično tiče života. Egzaperi ima odličnu rečenicu koja kaže: "život napravi red, ali red ne napravi život". Što znači da obrazovni sistem, po svojoj prirodi fiksirane forme, ne pravi život, ili pravi često lošu uslugu životu, dok s druge strane, život odlazi u nekom drugom smeru i jednostavno traži svoju formu. I ta vrsta rascepa se prepoznaje kod učenika, zato što, dok ih s jedne strane, škola uči da slave svetog Savu, oni s druge strane pogledavaju gde mogu da se zaposle u inostranstvu. Iz mog kratkoročnog iskustva profesora filozofije u gimnaziji mogu da kažem, da je mnoštvo mojih đaka stiglo do inostranstva i da su oni koji su bili lošiji đaci sada kamiondžije u Austriji, a oni koji su bili dobri đaci, nažalost, rade u kozmetičkim salonima u Italiji, ili u Samsungovim fabrikama u Austriji i da ne nabrajam, ali se naprosto vidi, da njima taj nametnuti red ne odgovara na životne potrebe.

I u tom smislu, alternativno obrazovanje je jedna vrsta šanse. Zato što, ako već rigidni fiksirani obrazovni sistem ne može da prati život učenika to je šansa upravo za civilni sektor da krene za životom svih tih mladih ljudi i da im ponudi formu koja će da im omogući lakšu realizaciju životnih potreba, što je, na kraju krajeva, i potreba pojedinca, jedan liberalni princip. Ono što mislim da je deo neke vrste problema, jeste da je to dostupno malim privilegovanim grupama mladih. Mogu reći, da se zaista, najčešće kuca na otvorena vrata, radi se sa decom iz urbanih sredina, obrazovanijih, dece roditelja koji su već otvoreniji, liberalniji, građanskije orijentisani. Napraviću malu paralelu, u Novom Sadu, može se pretpostaviti da jedna trećina mladih to je 100.000 ljudi, ali u Vojvodini je takvih 600.000. U Novom Sadu je situacija takva da radite sa nekoliko desetina njih, koliko ih dolazi na događaje, a pola miliona mladih negde u Vojvodini ostaje nekom drugom. Taj drugi koji je prisutan, kada je civilni sektor u pitanju, ja bih to razvrstao ad hok, na dve grupe. Postoji tradicionalni civilni sektor u smislu kulturno-umetničkih udruženja, koji takođe ima dijalektiku materije i forme, gde se ide na onu formu narodne igre, narodne pesme, itd, to je ono što se očuvava, to je taj konzervativni momenat. Kada pitate mlade o potrebama, videćete da je njihova potreba da putuju. To je večita želja mladih – da negde oputuju. I loši učenici žele van, kao i ovi odlični, isto tako i deca sa sela kao i deca iz grada. Ovi koji su iz gradova tražiće da putuju preko studijskih putovanja, a ovi koji su sa sela tražiće da putuju preko kulturno-umetničkih društva. Da se vratim na tu podelu, na tradicionalne i netradicionalne civilne aktere u ruralnim sredinama. Pojavljuju se novi akteri, sad se već može reći da

je Vojvodina premrežena udruženjima građana koji imaju u nazivu Društvo srpsko-ruskog prijateljstva. Naprosto je teško naći opštinu u Vojvodini, a da nema tu vrstu organizacije. To su ovi doktrinirani. Pitanje za mene istraživačko – potrebno je istražiti ko je to organizovao, kada, koji su to programi, šta se tu događa.

Drugi fenomen na koji treba obratiti pažnju je, da se često u Agenciji za privredne registre pojavljuju motociklistička udruženja na lokalnom nivou, a za mnoge od njih mogu da kažem da imaju obeležja Putinovih “Noćnih vukova”.

To je pitanje poželjnih modela. Pravim jednu vrstu podelu na ovo što mi želimo – evropske vrednosti itd, i ono što se tim mladim ljudima pruža kao alternativni narativ ili alterantivni kulturni izraz. I činjenica je, po mom mišljenju, da će tih pola miliona mladih u Vojvodini pre biti izloženo toj vrsti događaja kao što su susreti motociklista, pa će se tamo pojaviti neki model prema kojem će se upravljati kao tipičnim arhetipima mladih u Srbiji danas.

A s druge strane, imamo proevropski civilni sektor koji je orijentisan na obrazovaniju, urbaniju populaciju koja je relativno malobrojna i koja će u demokratskom sistemu, po principu većineuvek biti nadglasana, kao što će tih 500.000 uvek da prevagne nad 100.000 u nekom Novom Sadu. Trebalobi početi se više rada s mladima u neurbanim sredinama. Potrebno je njima ponuditi iskustva koja će biti povezana sa njihovim načinom života. Njihov način života sociološki gledano, ne razlikuje se toliko od urbanog načina života. Neka istraživanja su pokazala da život na selu znači gradski život na drugi način. U smislu da, kao što deca u gradu ne obrađuju bašte, pa to više ne rade ni deca na selu.

Uradio sam mini istraživanje. Deca u ruralnim sredinama u Vojvodini odustaju od obrazovanja u onom smislu da ne vide taj socijalni lift kao našto što funkcioniše. Imate ona tri klasična načina. Možete da se podignete na društvenom lestvici – brakom, ženidbom, udadbom, nasledstvom i obrazovanjem. Otprilike, tu obrazovanje počinje da otpada. Jednostavno se vidi da mladi ljudi odustaju od toga i da ako nešto sada žele to je više da se orijentišu na svoj rad; povezao bih možda sa tim da postoje poglavlja u pregovorima sa Evropskom unijom koja su možda više orijentisana na teme koja su od životne važnosti za mlade ljude u neurbanim sredinama, kao što je poglavlje vezano za poljoprivredu. Može se evropska vrednost i interkulturalnost pokazati i kroz priču o poljoprivredi. Poljoprivredna kultura, tj; uzgajanje, na primer, šparoga nije isto u Nemačkoj ili Srbiji. Studijske posete mogle bi da budu vrlo zanimljive za te ljude koji su iz neurbanih sredina i koji mogu da time steknu neka povoljna iskustva za koja mislim da se uglavnom zanemaruju i da se na njih zaboravlja. Da se pitam, pokušao bih da preko takvih programa koje su njima od životno

prioritetne važnosti “prodam” nešto i od ovih priča koje su neka vrsta nadogradnje. U smislu, kako to funkcioniše EU, koje su to vrednosti, odzajednice za ugalj, čelik, politike, demokratije, medija, komunikacije, ali da ona bude vezana na nešto što je njima od primarne važnosti. Bojim se da, ako ne bude aktivnosti usmerenih na tu vrstu populacije, oteće ih neko drugi, a već ih otima u značajnoj meri.

Hteo bih još da napomenem što se tiče dokumenta, a vezano zatemu pluralizam vs ekstremizam. Mislim da su korisnije druge definicije koje definišu ekstremizam kao kršenje ljudskih prava. Dakle, ekstremista je onaj koji nekom drugom ugrožava pravo na život, govor, do čitavog kataloga ljudskih prava. Došlo je do tektonskih promena na međunarodnom nivou koje se tiču sistema ljudskih prava. Neophodno je da se taj sistem nekako sačuva. Deo ovog međunarodnog konteksta je Trampov udar na čitav sistem Ujedinjenih nacija, pa, naravno, i na ljudska prava. Oni polako napuštaju taj sistem. Sistem ljudskih prava je 1948, uspostavljen da bi se nekako stvorila alternativa onom što je proizveo Drugi svetski rat. Ako se te alterantiva ljudskih prava izmakne, to znači da se mi zaista vraćamo u onaj sistem koji je proizveo Drugi svetski rat.

Aleksandra Đurić Bosnić

Pojam alternativni narativ se često pominje i to je stvorilo potrebu za dodatnom problematizacijom i pojašnjenjem. Kad smo govorili o alternativnim narativima mislili smo na drugačiji narativ u odnosu na one koji su posejani i ušli u kulturni i obrazovni sistem devedesetih. Kad smo pominjali promenu, odnosno dekonstrukciju takvih ideoloških naloga onda smo govorili u tom smislu da bi oni trebalo da se supstituišu alternativnim narativima, ali ne tako da mi zapravo to radimo kao uvođenje nove vrste ideologija, nego da dekonstruišemo zablude. Ovde nije reč o pukoj zameni narativa, već je reč o tome da ono što je neistinito i što je ideološki zakrivljeno da se zameni onim što je činjenica.

Miroslav Keveždi

Primer ovih narativa je u uvođenju veronauke, odnosno građanskog vaspitanja. Vidim intenzivnu neravnopravnost ili razliku u težini ta dva narativa. Kako to praktično izgleda? Deca na veronauci kreću od knjige Postanje, od toga kako nastaje svet. Tamo se uči da je Bog stvorio čoveka, a posle se stvara žena, itd. To uče u prvom razredu. Evolucionizam dolazi mnogo kasnije i kad dođe,

dođe na odavno “prepariranu” decu koja su bar pet godina ranije dobila drugu vrstu narativa. Tu se vidi šta je primarno, a šta nije. Naravno da teorija evolucije ne može da se stavi u prvi razred osnovne škole, ali s druge strane, pitanje je da li je pedagoški ispravno da se uvodi sveto trojstvo već u prvom razredu. Dakle, u školskom sistemu se vidi ta neravnotežnost narativa.

Izabela Kisić, Helsinški odbor

Otvorilo se pitanje kako definisati pojam alternativnog narativa. Ono što Helsinški odbor zastupa, jeste da se dozvoli učenicima da mogu da čuju činjenice i različita mišljenja. Nedavno su učenici jedne elitne beogradske gimnazije organizovali događaj o prevenciji ekstremizma na koji su pozvali i Helsinški odbor. Najpre, jedva su nam nastavnici dozvolili da uđemo u školu, zapravo sprečavali su učenike da dođu na taj događaj. Drugo, učenici su nam u toj školi rekli da ih nastavnici istorije uče da je norveška vlada za vreme Drugog svetskog rata bila kvislinška, a da je vlada Milana Nedića vlada spasa. Kako odgovoriti na tako nešto? Mi nemamo iluziju da možemo da vratimo u škole ono što su činjenice, a nekad se drugačije učilo. I verovatno, bez nekih krupnijih promena u društvu, činjenice o lokalnim saradnicima nacističke vlasti za vreme Drugog svetskog rata, neće se vratiti u škole.

Tačno je da veoma mali broj ljudi u odnosu na ukupnu populaciju prođe kroz ove naše alternativne škole i to su oni do kojih dopru te informacije o našim školama. Inače, prijavi se uvek mnogo veći broj učenika od onog koga možemo uopšte da primimo. Nemamo mogućnosti. Mi možemo da primimo po školi 20 do 25 učenika i da svakog drugog meseca imamo jednu takvu školu. Jedino moguće rešenje u ovom momentu je da se više podrži neformalno obrazovanje. I da to bude poruka međunarodnoj zajednici. Odbor se gotovo dve decenije zalaže da građansko obrazovanje postane obavezan predmet, a ne alternativa veornauci. Kvalitet građanskog obrazovanja je katastrofalan.

Pavel Domonji

Šta je posao predavača? Da li je njegov posao da učenike uči repetitivnom, reproduktivnom mišljenju? Ne, njegov posao je da ih uči kritičkom mišljenju. Zamislite, sad, profesora koji hoće učenike da podučava kritičkom mišljenju. Gde i od koga on treba da očekuje realnu podršku za taj svoj naum? Od prosvetnog sistema? Da li će prosvetni sistem da stane iza takvog profesora? Čisto sumnjam.

Dakle, šta je cilj prosvetnog sistema? Da li je njegov cilj da proizvodi verne sinove nacije ili kritičke subjekte? Mislim da je sasvim izlišno da potsećam da režimi poput srbijanskog ne počivaju na javnoj upotrebi uma i aktivnom političkom subjektu.

Da s tim u vezi pomenem i veronauku. Kao što znate, veronauka nije slučajno uvedena u škole, to je bio jedan lepo organizovan projekat. Cilj veronauke nije da razvija, nego da suzbija kritičko mišljenje. Kažu da se dete, kao i drvo, savija dok je mlado. Možda bi Helsinški odbor mogao na kraju ovog projekta da uputi zahtev da se ukine veronauka. Nema mesta za veronauku u javnom obrazovanju. Ako hoćete da se bavite fenomenom religijskog, imate za to dovoljno prostora u književnosti, filozofiji, sociologiji, likovnom i muzici. Možete, ako vam je stalo, da se u okviru sociologije bavite religijskim fenomenom, možete mu pristupati komparativno, kako god hoćete, ali za veronauku u javnim školama nema mesta. Ovde se ne radi o tome da se bavite pravoslavnom veronaukom, jer je pravoslavnih vernika, kako javnost obmanjuje crkva, preko 90 posto, a ostalih 10 odsto ili, čak, i manje od toga. Ovde nije reč o postotku, nego o principu, a princip glasi – u javnoj školi nema mesta za veronauku. Činjenica, dakle, da su pravoslavci većina, nema nikakvog značaja.

Miroslav Keveždi

Čovek koji predaje filozofiju u srednjoj školi (gimnazija) nailazi na situaciju da predaje ono što se zahteva, a to je istorija filozofije, ne problemski pristup, ne šta je taj problem koga filozofija pokušava da reši, nego to što je nekada neko rekao. Nasukao sam se prve godine u gimnaziji kada sam počeo da predajem problemski. Na primer: predavanje o Spinozi gde sam mogao da pričam i o tome šta ima u etici i u političkom traktatu, gde sam pričao o njegovoj životnoj situaciji njegovog odlaska u Španiju, Holandiju, zato što je bio nepodoban i zašto je Holandija još tada bila liberalna, odnosno da je iskustvo migracije iz tih razloga nešto što je prisutno i sada. Pokušavao sam da to približim životu. Mislio sam da radim dobru stvar, dok đaci nisu počeli da me zovu tokom leta sa spiskom pitanja koja su predviđena za prijemni, među kojima je i pitanje – kad je Spinoza rođen. Dođete u situaciju da shvatite da taj pristup koji sam imao koji je možda bio problemski, životni, njima je činio medvedu uslugu, jer ih nije pripremao za prijemni. I onda jedan od odgovora na Pavelovo pitanje je taj, da bi predavač trebalo da osposobi decu za prelazak u sledeći stepen obrazovanja. A, sledeći stepen obrazovanja sistemom prijemnih ispita je takođe postavljen tako da ne

odgovara kritičkom, otvorenom, nego traži taj vrlo formalni, vrlo institucionalizovani, vrlo fiksirani za datume, imena, itd. način spoznaje, tj. formatiranja određenog znanja. Sam obrazovni sistem traži izuzetno korenitu reformu. Pozdravio bih da se izbace sadržaji koji bi jednostavno pripadali nečem što je privatno, porodici, pa neka bude i nacionalnoj zajednici, crkvi, itd. Neka ljudi idu u crkvu, pa neka tamo dobiju tu vrstu obrazovanja. Ja mislim da ta vrsta reforme nije ni u izgledu, a deo ovoga koji jeste, gde se vidi, gde postoji određena vrsta prepreke, pa i sam sistem ljudskih prava ima svoje unutrašnje protivrečnosti. Jedna od njih jeste ta da je veronauka pravo roditelja da im deca budu obrazovana u duhu njihove vere. Parafrazirao sam, ali ovo pripada, ako se ne varam, deklaraciji o pravima deteta. Videćete da u nekim momentima sistem koji bi trebao da podržava samog sebe ima unutrašnje protivrečnosti koje ga obaraju.

Duško Radosavljević

U toku je Svetsko prvenstvo u fudbalu, pa ću početi s fudbalom. Sinoć su igrale Španija i Rusija. Gledao sam produžetke i penale u Panteru, bilo je 100 gledalaca. Urlici, krici, zato što je Rusija pobedila. Kada smo bili u Jugoslaviji pre 30 godina, niko nije rusku reprezentaciju voleo ni u jednom sportu. Ne znam protiv koga bi Rusi trebalo da igraju pa da ti navijaš za Ruse. Sve što se promenilo u kratkom životnom periodu, može brzo i da se vrati.

Država može da propiše način obrazovanja i država ima svoju ideologiju koju gura obrazovanjem. Prema tome, mi imamo problem zato što nemamo ideologiju tokom zadnjih 30 godina, što smo dozvolili sve i svašta. Nemamo liberalnu ideologiju u školama. Kod nas je kapitalizam shvaćen po šemi – privatizacija, plus nacionalizam, plus rat. Kod nas kapitalizam nije takmičenje, ni tržište, ni jednake šanse. Možeš imati jednake šanse ako si Srbim, i ako plaćaš članarinu SNS i ako radiš na procenat za njih. Srednja škola nam je sasvim propala. To je balast i ovako glupavo zamišljenog sistema kakvog imamo. Srednja škola je samo policajac ljudima uzavrelih hormona da ne izlaze na ulicu. Najstarija gimnazija u Srba, velika srpska pravoslavna, itd, šta ona radi? Uvodi sportska odeljenja. Na hiljade i hiljade mesta se upisuje informatika, predsednica Vlade tvrdi – sve ćemo digitalizovati. Baš me zanima kako se svinjacmože digitalizovati. Kako će se digitalizovati useve i sve živo. A, onda na taj način kaže toliko i toliko nam treba u IT sektoru. Odlično, i sve ih školuješ za inostranstvo. Ti ništa ne pitaju. Svi znamo kolika je nemoć tehničko, tehnoloških i drugih nauka, ili medicinskih u postavljanju društveno korektnih pitanja. Oni samo postavljaju

pitanje, koliko šta košta. To je produkt srednjeg obrazovanja. Ne treba ništa da pitate, zaposlite se sa 18 godina, umrete sa 68, ako dotle dogurate. Srednja škola je ubila decu s tom nekom glupošću. Po ponašanju su razularen, ali nemaju kritičko mišljenje, poslušni su.

Izučavanje filozofije i jezika završava otprilike na sedamdesetim godinama XX veka. Ubacili su još Daniča Kiša, jednu pripovetku i nesretnog Pavića, Hazarski rečnik. I to je kraj. Od novijih svetskih pisaca nema nijednog. Milenko Perović dok je bio šef katedre na ovde na fakultetu 2002. nije hteo Rotija da ugosti. Nema noveameričke filozofije... Jedina bitna stvar je postalato da od prvog razreda uvedemo kompjutere i strane jezike. Tvrdim vam, neka budem shvaćen kao dogmata, to je priprema janjičarskog obrazovanja. Jezici, kompjuteri i šibaj.

Posle 2000. godine, čak i neki čestiti ljudi, su naseli na tu priču da mi moramo multikulturalno društvo svesti na nacionalna geta gde će biti nacionalni saveti, nacionalni kneževi. Pri kraju mi se svidelo, kažu – osnažite alternativne obrazovane programe. Ali, ja imam problem. Koliko para možemo obezbediti za besplatni univerzitet, gde ćemo obrazovati ljude. Da li mi imamo nekog Sorosa da deci obezbedi besplatno školovanje. Socijalni status studenata je sve gori. Ljudi iz manjih sredina više ne mogu da šalju decu u regionalne centre na školovanje. To su neke stvari koje su postale jako osetljive, nema stipendija.

Sviđa mi se kad kažete da treba da se uvede interkulturalno obrazovanje. Mislim da bi osim tog predmeta trebalo uvesti filozofiju, istoriju, sociologiju, književnost, muziku, fizičko obrazovanje tri puta nedeljno i to da se vežba.

Nema državne politike ni u jednoj oblasti to se odražava i na obrazovanje. Povukli su sudove iz svih malih mesta. Recimo, čovek iz Šida iz Jamene ide u Mitrovicu i treba mu do suda 60 kilometara. Povukle su se srednje stručne škole iz malih mesta. Ko će biti lokalna elita ako nema škole. Ko će voditi male opštine? U manjim centrima opština neće biti lokalnih elita potrebnih za decentralizaciju. U gradovima više ne postoje institucije. Ljig, sa 10.000 stanovnika ima jednog lekara. Ugasili su im srednju školu, nemaju lekara. Nama kažu da gase škole po selima zato što nisu rentabilne. Onda nema autobusa da decu voze do škole. I onda deset kilometara pešačiš do škole.

Branislava Opranović, novinarka

Da se nadovežem na Radosavljevića. Rekao si da nema sistema, da država nema sistem. Mi iz NVO sektora pokušavamo da samostalno ili u društvu istomišljenika napravimo nešto paralelno sa sistemom koji ne postoji, a koji bi nam bio nužan.

Svojevremeno sam, za vreme rata sarađivala sa Helsinškim odborom. Bila sam zadužena da analiziram “Mađar so”, jedini dnevni list na mađarskom jeziku tada u Vojvodini i “Dnevnik” koji je bio jedini državni list na srpskom jeziku. Tada je govor mržnje u dnevnim novinama, u kojima je počeo rat, pa se preselio na front, bilo lako analizirati.

Drugo, pre pet godina radila sam sa Centrom za regionalizam i jednom organizacijom iz Bujanovcu sa mladima na razbijanju nasleđstva govora mržnje, koji je kod mladih proizveo antagonizam, mržnju, da nepoznaju jedni druge, potpuno razdvajanje. Ta organizacija iz Bujanovca, to radi jedna žena sa dvoje dece, ali je entuzijasta, aktivista. Vodila sam nedelju dana kurs novinarstva za decu iz dve srednje škole u Bujanovcu: “Sezai Suroi” gde je nastava na albanskom i “Sveti Sava” gde je nastava na srpskom jeziku. Trebalo je da oni posle toga zajedno naprave školski časopis. Razume se, zajednički školski časopis je bio samo instrument preko koga ćemo nešto drugo postići među tom decom. Ulazim u učionicu, kao veliki entuzijasta, vrlo raspoložena. Stolicе su bile poređane u polukrug, i sada ja treba da nešto pišem, pričam, crtam. Vidim kako deca ulaze i svi sedaju na jedan kraj. Ja, naivno kažem – alo gospodo, ima i tu mesta, prinosim stolice... Oni čute i svi ovako, jedni pored drugih. Uopšte ne kapiram da su to bila ili srpska ili albanska deca, ništa im ne piše na čelu, ali su uglavnom svi bili u grupi. Dolaze potom deca iz sledeće škole, i svi odlaze u drugi ćošak. Vidim ja da tu ništa neću postići, da to neće valjati. Odlučim da se poslužim nečim što zapravo ne zagovaram, jer je apsolutno protiv svih demokratskih principa i svega onoga o čemu smo razgovarali i kažem organizatorima “ja ću sada da prekinem kurs i neću da ga držim”. Ne mogu da radim sa dve grupe dece kad je cilj nešto drugo. Čekali smo, pola sata da se ta deca spoje. Pola sata tišine je nešto jako dugo. Kasnije od njihovih profesora koji su bili među njima, saznajem da nisu deca kriva. Tu dolazimo do profesora, vidim zajednički imenitelj u svim našim pričama i dosadašnjim izlaganjima, profesori su krivi, a krivi su oni koji su te profesore pogrešno naučili. Profesori kažu da oni nisu krivi, oni se uopšte ne poznaju. Jedna škola je izgrađena na jednom kraju Bujanovca, druga na drugom. Nikad se nisu sreli. Nisu prošli istom ulicom. Deca ne znaju jezik jeidnih drugih. Bilo je jako mnogo prepreka. Držala sam taj kurs, prevodilo se sa srpskog na albanski, ni profesori ne znaju dobro jezik, bilo je to strašnih nedelju dana. Odem kući i oni mi elektronskom poštom pošalju svoje tekstove koje će profesori, srpski i albanski dobrovoljno prevoditi sa srpskog na albanski i sa albanskog na srpski. Trebalo je da za nedelju dana napravimo novine, pravili smo ih tri meseca, to je užasan posao. Napravismo mi

te novine i bila sam u kontaktu sa profesorima, ali sam zahtevala da budem u kontaktu i sa đacima, da mi šalju i srpski i albanski tekst, da mi prepričaju šta ko i kako može. Dala sam im razne teme. Na primer, šta kuva tvoja mama, kako bi video(la) da i tvoja i njegova mama kuva isto. Oni to nisu znali. Bile su to teme, šta ćete posle mature, šta ćete studirati, teme koje će ih na neki način spojiti. Prvi znak da smo nešto postigli je da su se oni upoznali na Fejsbuku. Posle tri meseca napravili su zajedničku grupu, to je planetarni uspeh. Molila sam da me prime i da oni večaju da li će da me prime u tu grupu, jer ja nisam njihov đak. Morala sam ući u grupu da vidim šta rade. Izglasali su da može. I malo po malo, počela sam da im dajem preporuke, pa da li idete na izlete, da li idete u kafiće, “navukla” sam ih da se malo približe. Izašle su i novine. Nešto što su oni prvi put zajedno radili. Otišla sam u Bujanovac da prodajem novine zajedno sa deca. Deca su došla na rolerima, što je drugi vezivni element. Dečaci su malo nezreliji, stajali i čekali da im devojčice kažu. A onda opet, mrak: tamo žene to ne rade na ulici! I oni su po Bujanovcu, po tom mraku jurcali rolerima, dečaci su ih pratili i prodavali časopis. I oni su smislili da iduna izlet zajedno sa tim parama koje zarade od novine, ali to nije bilo dovoljno ni za hladnu vodu. Pisali smo zajedničke projekte i organizovali izlet. Postoji zajednica. Sada ćemo da pravimo đачku zadrugu pa da oni nešto rade. Shvatili smo da moraju da imaju zajednički proizvod. Ne da ja njima teoretišem o tome kako se prave novine ili nešto drugo, nego da oni zajedno nešto rade. Imali su đачku zadrugu. Oni nisu bili pripremljena zajednica za demokratske principe i dogovore. Đачka zadruga je prodavala majce, štampala bedževe. Deca su se setila da će naslovna strana novina biti na engleskom. Majice će biti ispisane na engleskom. Proja, gibanica, ne znam kakvi su albanski specijaliteti sve su ispisali na engleskom. To je bio ozbiljan projekat. Deca su došla u Novi Sad, srpska i albanska, zajedno su putovali u jednom autobusu. Za njih je to bio kulturološki šok. Apropos razmene, selo – grad, zatvorena sredina – otvorena, jezici, kulture, veroispovesti. Bili oni u Novom Sadu, oni su se u Novom Sadu zavoleli. Odmah su se našli zajedno. To je sve bilo vrlo lukavo smišljeno, ali bilo je rezultata. Treba nastaviti projekat, donatorima pišemo, kukamo, molimo. Dođe gospođa iz EU, koja kaže “mi smo vas sada naučili da radite, hajde sada da se oni sami izdržavaju”. Gospođa kaže, “zašto ne bi mogli roditelji da im pomognu pa da plaćaju njihove aktivnosti”. “Alo”, rekoh, “pa oni nemaju ‘leba da jedu, nemaju posla”. Uglavnom to smo završili. Prošlo je pet godina. Ta deca se javljaju, pišu, otišli su na fakultete, neki su prijatelji. Od 30 dece, ako su njih petoro prijatelji to je uspeh.

Posle pet godina radim na drugom projektu u Vojvodini. Projekat je rađen opet sa srednjoškolskom decom u Temerinu, to je manje mesto blizu Novog Sada. Zato što je Temerin lakmus papir za situaciju u Vojvodini. U novinama se pojavilareportaža s porukom da se mladi u Temerinu nisu tukli zato što su Srbi i Mađari, već zato što su “gilipteri”. Koješta. Oni su se tukli zato što su Srbi i Mađari. Organizovana je mala škola intelektualnosti u Temerinu, bila su srpska deca, deca čiji je maternji jezik mađarski, roditelji Mađari ili mešani brakovi, Srbi i Rusini iz neke treće škole. Ne znaju jezik, ne znaju pismo. Rusinski i srpski ok, ali Mađari nisu mogli ni sa kim da govore. Istraživanje je pokazalo da u Vojvodini pa i među decom, desničarske organizacije imaju jako veliki uticaj – *Nacionalni stroj, Obraz, Strelasti krstovi, Tignjilaši, Pokret 64 županije...* to su ozbiljne ekstremističke, fašističke organizacije. Deca znaju za njih, ne znaju šta su ljudska prava, seksualne slobode, manjinska prava, o tome ne znaju ništa. Ali znaju kako funkcionišu verske i te ekstremističke političke organizacije. Pokazalo se da Srbi i Mađari, učionice su im bile jedna pored druge, ne kao u Budanovcu dve škole, a da opet nikad, nikad, nikada nisu zajedno bili u hodniku, udvorištu. Nikad. Znae šta su naveli kao razlog?! Razgovarala sam sa decom, i naveli su da nemaju šta da traže u drugoj grupi, nemamo ista mesta za izlaske, ne slušamo istu muziku. I na kraju se iskristalo da je glavni uzrok, barijera, nepoznavanje jezika. Ne uči jezike sredine u školi. Nekada je ovde bio lep manir da mi učimo jezik sredine.

Od svega je bilo najvažnije, i najstršanije, da deca u Temerinu, srpska omladina vidi u svojim vršnjacima Mađarima nadmoćne rivale u utakmici pribavljanja zaposlenja, radnog mesta. Dakle, on je moj neprijatelj, jer on kao takozvana manjina, će dobiti pre posao, ili zato što on bolje zna srpski, mora da ga zna, a ja nikada neću naučiti mađarski. jer je dvojezička sredina, neće me primiti u poštu i opštinu da radim.

Vodili smo decu i u pravoslavne i u katoličke crkve, i u sinagogu. Nisu imali pojma o sinagogi, o Jevrejima. To je bilo strašno. Znali su samo ono što uče na veronauči. Odveli smo ih u pozorište gde su predstave na mađarskom jeziku, bili su namršteni, prezrivo pitali, “šta ćemo mi u tom pozorištu”. Blagajnica je govorila srpski i mađarski, upravnik, garderoberka je govorila srpski i mađarski. Organizovana je radionica da čitaju tekst – Mađari na ćirilici, Srbi na mađarskom. Smešno je kada ne možeš da pročitaš. Tu su tek počeli da se opuštaju i da se približavaju. Objasnite im, nisi naučio, pa moraš mucati. Toliko su to prozaične stvari naizgled, a tako lako savladive i tako važne.

Nakon svega, razgovarala sam sa decom, šta su njihovi predlozi. Kažu, “ovo što smo tu naučili nismo pročitali u školskim udžbenicima, baš nam je bilo zanimljivo, baš bismo voleli ponovo”. Ali to ne zavisi od aktivista kakvi smo mi, nego od države i sistema. Deca su rekla da su roditelji kočničari. Profesori, ko će njih da obrazuje?! Ko vaspitava te roditelje i profesore? Mediji! Medijska pismenost i obrazovanje, strašno su povezani i nedeljivi su.

Od ove godine će u nekim školama moći će da se bira medijski predmet. Veoma sam se obradovala. Moći ćemo neke stvari da ispravimo. A, potom sam se i uplašila. A, šta ako taj program bude predavao neko ko misli kao neki nacionalista i neprofesionalac. To je mač sa dve oštrice.

Ana Pataki, sociološkinja

Ja sma prošla jedan krug neformalnog alternativnog obrazovanja i tu gradila svoje kritičko mišljenje. Studirala sam sociologiju do treće godine kad shvatam da imam uredno položene ispite, date uslove, visok prosek, ali ne znam ništa. Ne znam da primenjujem naučeno iz onog što sam teorijski, plasirano eks-katedra. I tu kreće moje grebanje ispod površine. I tu počinjem da saznavam, da odlazim na seminare, da istražujem, da se zanimam. I zbog toga je jako važno da taj alternativni vid obrazovanja postoji i dalje u neformalnom smislu, jer u tom slučaju mladi sami izgrađuju kritičko mišljenje, niko im ga ne plasira, oni ga sami izgrađuju.

Ono što je veliki problem je to što mladi i dalje nigde ne putuju. Tokom 2002, je jedva šest procenata stanovništva izlašlo izvan granica ove zemlje. Ja sam generacija koja je uz neki projekat ambasade Nemačke, otputovala u Nemačku. Tada je rečeno da je samo 27 posto mladih izašlo izvan granica tadašnje SRJ. Nisu bili stipendisti, nisu imali rodbinu u inostranstvu, prvi put smo seli i otputovali, proputovali i videli svojim očima. I iskusili nešto drugo i drugačije. Mladi koji ostaju u Srbiji učeureni su u priči da će Zapadna Evropa i EU da nas preobrati, da krade našu radnu snagu, da je pojeftini i zbog toga je i taj strah, i zbog toga rastu razni *izmi*, ekstremizmi, fašizmi. Treća stvar je tržište rada, ponuda i tražnja. Imam poznanika, prijatelja koji studira na Prirodno-matematičkom fakultetu geografiju i informatiku. Završi svoj fakultet, prijavi se na biro i pitaju ga: “a, mi nemamo tu šifru”, što znači, da mora da bira ili da bude profesor geografije, ili profesor informatike. I on bi sad trebalo da se odrekne polovine svojih studija, polovine plaćenih ispita, da izabere šta će raditi, pritom možda neće imati pun fond časova, možda

neće imati stopostotnu platu. To je problem. Šifrnari zanimanja nije prepoznao više od 170 obrazovnih profila koji sada postoje.

U sistemu obrazovanja nameće se nešto što nazivaju dualnim obrazovanjem. A tu je veći problem kontekst u kom radimo, živimo, odrastamo, nego obrazovni sistem. U svojoj srednjoj školi imala sam jedan dan prakse i četiri dana nastave i opet zahvaljujući svojoj inicijativi za više praktičnog rada, zato što sam želela, tražila, bila dobra u tome za šta sam se školovala. Na svojim studijama tokom četiri godine studiranja, plus onu jednu godinu apsolvetskog staža, imam 60 časova metodike nastave sociologije. I to je sve od praktičnog rada što nam obrazovni sistem nudi. Na nama je kako ćemo mi praktično da primimo znanja koja smo usvajali.

Moje detinjstvo je prošlo u osamdesetim, u takozvanim zlatnim vremenima. Moje odrastanje je u devedesetim, u potpunoj blokadi, s inflacijom, sankcijama, zatvaranjem granica, propadanjem čitavog vrednosnog i sistema i privrede i ekonomije, svega što je postojao do tada i onda, u 2000, izgradnja nečega što je trebalo da bude meni, govorim o svom primeru, a mislim da govorim u ime čitave jedne generacije, baza da razvijam svoju karijeru, da stvaram svoju porodicu i da planiram budućnost svoje dece. Zato je ovim boljim učenicima lakše i bolje da idu u Slovačku, da stoje na mini liniji proizvodnje Samsunga, nego da se trude ovde da bilo šta rade.

Zato mislim da je važno da oni koji se bave neformalnim obrazovanjem budu uporni i dosledni, ne da se nametnu kao zvanični, prestaće da budu egzotični i privlačni mladima. Ali, da ostanu alternativni, jer na taj način mladi grade kritičko mišljenje, promišljanje i bave se politikom, ali ne u smislu stranačkog opredeljenja nego u smislu upravljanja vlastitim životom. Bila sam deo kompanije 2014. Učestvujem u inicijativi nacionalnog udruženja roditelja dece obolele od retkih bolesti, odnosno raka, da se izmeni Zakon o zdravstvenom osiguranju. To je politika u mojoj vizuri. Moramo se baviti politikom, ali moramo imati predznanje, moramo imati kritičko mišljenje da shvatimo šta ne valja i onda krenuti, vući za rukav, kucati na vrata, šta god – da bi se stvari pomerile sa mrtve tačke. Ideja EU kao takve jeste, između ostalog, osim onog protoka robe važan je i protok ljudi, odnosno razmene. Te razmene su ključne.

Andrea Ratković, filozofkinja

Čini mi se da su ovo situacije gde je najbolje govoriti o ličnom iskustvu. Predajem estetiku slikarstva studentima master studija i antropologiju

studentima osnovnih studenata treće godine. Među njima nije velika generacijska razlika, ali je velika razlika u razumevanju predavanja i onoga što imaju priliku da dobiju od predavača i, sa druge strane, ono što imaju pravo da zahtevaju od tog istog predavača. S jedne strane, studenti master studija izuzetno su otvoreni za komunikaciju i izlaženje iz uobičajenih okvira predavanja, gde sam ja ta koja imam monolog i treba da ih uputim u osnove nastavne jedinice, oni su radi da postave pitanja. Kada predajem o Hajdegerovom poimanju umetnosti njih zanima konkretno šta Hajdeger kaže i zbog čega u datom trenutku razumeva umetnost na način na koji je razumeva. To je fantastično jer ni studenti filozofije se time ne bave. S druge strane, studenti osnovnih studija, kad sam im na prvom predavanju rekla da nećemo imati tipične susrete, da ćemo osim mog izlaganja gledati dokumentarne filmove, da ćemo čitati različite tekstove, da želim njih da čujem, za njih je to bila takva vrsta napora koja se može porediti sa najintenzivnijim kondicionim treningom, ozbiljno preznojavanje, gde na njima vidim fizičke promene da se ne osećaju lagodno, što imaju priliku da izraze svoje mišljenje.

Drugo, bila sam neizmerno sretna kad je jedna od studentkinja master studija izrazila želju da se prijavi za konferenciju u Poljskoj. Ja sam joj prosledila poziv. Tema je bila prilično opšta. Prihvatili su njenu prijavu i ona je sa velikom radošću podelila to i sa svojim mentorom koji me pozvao na razgovor i rekao mi da mu se ne sviđaju moji mali eksperimenti. Dakle, proslediti poziv studentu master studije da učestvuje na naučnoj konferenciji na mom fakultetu je mali eksperiment! Naravno, ja sam kroz razgovor shvatila o čemu se radi. Postojala je velika bojazan kako će biti predstavljen taj fakultet i da li će se studentkinja osramotiti u smislu nemanja adekvatnog teorijskog znanja. Studenti mog fakulteta ne mogu da izađu na ispit ukoliko nisu izmirili sve svoje finansijske obaveze prema fakultetu. Moraju da plate sve svoje rate školarine da bi izašli na ispit. Dakle, nije stvar u tome da li su bili redovni u dolascima na nastavu, da li su bili aktivni, da li su položili kolokvijum ili napisali prolazni seminarski rad. Sve to što mi imamo kao predispitne obaveze, zapravo u praksi nisu predispitne obaveze, bitno je da se ta školarina plati na vreme. Zapravo, te institucije (privatni fakulteti) funkcionišu na nivou korporacije, ostvariti što viši profit i delovati u skladu sa sistemom od koga direktno zavise. Tim mladima se nudi minimalno, a s druge strane, dovode se u pitanje njihovi potencijali zato što su na privatnom fakultetu.

Zato i ne čudi što se većina intelektualaca, bez obzira na to da li su angažovani na nekim visokoobrazovnim institucijama ili ne, okreće različitim

nevladinim organizacijama, kao oblicima alternativnih prostora, kako bi ih iskoristili na najbolji mogući način. I za mene je moj Centar za afirmaciju slobodne misli bio način da za sebe i moje kolege napravim prostor gde ćemo moći različitim aktivnostima i naučnim skupovima biti u istoj ravni kao i bilo koji skup koji organizuje Filozofski fakultet u Novom Sadu. To je bio naš način da obezbedimo sebi prostor gde ćemo, pre svega imati potvrdu da to što smo se opredelili za društveno-humanističke nauke da to nije bila uzaludna rabota i da to ima smisla. I ja kada studentima predajem, upravo pokušavam da skrenem pažnju na to da filozofija, estetika kao filozofija umetnosti i filozofska antropologija nisu stvar prošlosti, nego sve što učimo, zapravo kroz te predmete možemo da primenimo sada i ovde. Samo treba znati kako. Mi moramo da razumemo to o čemu učimo da bismo onda to mogli da iskoristimo na najbolji mogući način i u svoju korist. I konkretan primer jeste upravo taj studentski skup koji organizuje Centar za afirmaciju slobode misli. Tema ovogodišnjeg skupa bila je Krizni aspekti mišljenja. Mislili smo da ćemo sa tom temom dati savršenu slobodu mladima da govore sve ono o čemu ne govore na svojim fakultetima i što ne mogu da uzmu kao temu seminara. Na osnovu prijave koje su nam stigle za ovogodišnju konferenciju, videli smo da mladi imaju bojazan da izađu iz okvira koji im se nameću. Ta tema je bila toliko široko definisana, niko nije ulazio u politiku. U to se ne zadire. To je veliki problem. S druge strane bili su im ponuđeni fantastični prateći sadržaji, kao što je poziv na okrugli sto, gde su govorili vrsni teoretičari, od kojih su mogli toliko toga novog da nauče. Rekli su da imaju problem sa autoritetima. Zato što im se autoritet nameće, kao autoritet zasnovan na strahopoštovanju, a ne autoritet kao nešto što se zasniva na znanju. Oni nisu gostujuće učesnike, doktore nauka, profesore percipirali kao nekoga od koga mogu nešto da nauče. Zbog predrasuda. Kod nas nešto mora da bude deo davne prošlosti da bi imalo vrednost. Čini se da, ako se bavimo onim sad i ovde da onda relativizujemo nauku, da nije dovoljno naučno. A, zapravo da li to zaista nije dovoljno naučno ili je nama ugodnije da idemo linijom manjeg otpora i da se bavimo Hegelom, Kantom i Fichteom, ali na način da ih zapravo ne izmeštamo iz njihovog izvornog konteksta.

Za mene je konkretan primer alternativnog narativa u obrazovanom sistemu ono što smo u toku ove i prošle godine radili sa Savezom antifašista u Vojvodini i Centrom za interkulturnu komunikaciju. U Karlovačkoj gimnaziji, govorili smo o onim temama koje se ne obrađuju u okviru redovnih školskih programa i dobili fantastičnu povratnu reakciju, u smislu da smo zainteresovali mlade, da smo im skrenuli pažnju na drugačiju sasvim legitimnu perspektivu

sagledavanja naše stvarnosti. I koliko god je tu bilo dece, pa da je petoro, a verujem da ih je bilo više, vratilo se kućama sa upitanošću, u smislu da su i dalje to pominjali i razgovarali sa svojim drugarima, mi smo na pravom putu. I nije bilo lako ući u gimnaziju, pogotovo na tribinu koju je organizovao Savez anti-fašista Vojvodine, upravo iz razloga što smo se bavili temom koja je za profesore istorije bila više nego neprihvatljiva, a želeli smo da skrenemo pažnju na važnost sagledavanja izvornog fašizma, aktuelnih profašističkih tendencija i onoga što danas treba da bude antifašizam. Deca su nas sa fantastičnom pažnjom slušala. Bila sam pre nekoliko nedelja u gimnaziji i o toj tribini se i dalje priča. Znači, nešto smo uradili. U tom smislu povezivanje različitih organizacija koje zaista ozbiljno rade svoj posao, gde iza toga ne stoji profit, dobit nekog pojedinca, neke različite vrste interesa, ali onih uskih i ograničenih povezivanja takvih organizacija sa postojećim institucijama, mislim da je svakako jedan od važnih koraka kako možemo da menjamo stvari. Mi ne možemo od danas do sutra uraditi nešto veliko, ali smatram da ćemo ovakvim aktivnostima zasigurno, na duže vremenske staze imati pozitivne rezultate. Uz sve to moram da zaokružim, da je onaj finansijski deo, uvek bio i biće najveći problem, jer upravo zbog te finansijske ograničenosti mi ne možemo, iako imamo i volje i entuzijazma, i naravno, određenu količinu ličnih resursa, da odemo dalje od Novog Sada, Beograda, eventualno Niša ako nemamo ozbiljnu finansijsku podršku.

Duško Radosavljević

Nedelju dana pre te tribine u Karlovačkoj gimnaziji koju je pominjala Andrea, gde je ona uložila puno, puno energije, tri profesora, gimnazijska, su otišli kod direktora i rekli da četiri doktora društveno-humanističkih nauka, od toga dva politikologa i jedna filozofkinja, jedan istoričar nisu vlasni da pričaju o fašizmu. To je problem.

Iskra Vuksanović, doktorandkinja rodni studija

Želim da otvorim još neke teme. U regionalnu književnost, kao školski predmet, trebalo bi uneti dela književnica, zbog toga što je čitav region patrijarhalan. U književnosti su forsirane slike žena kao ćutljivih, seksualnih objekata itd, i tu region mora da se redefiniše, pa i književnost u tom pristupu. I drugi predlog je, da se u okviru obrazovanja dubinski obrađuje i pitanje seksualnosti. Ne na način kao što se radi u aktivističkom sektoru, da to pitanje

i počne i završi odbranom seksualnih orijentacija. To što je neko ove ili one seksualne orijentacije, ne znači da ne forsira opresivne seksualne činove. Nas o seksualnosti uči istorija, tv, itd. Kad pogledate film, klasična filmska poza i danas u savremenom filmu je muškarac na ženi... Nemate čak ni stare osobe koje vode ljubav... To je plasirana poželjna slika seksualnosti, ona vuče korene od kontrole ženske seksualnosti. Mi i dalje živimo u patrijarhatu. Dominantni narativ o tome ko su žene, šta žene žele i ostalo, to i dalje najčešće plasiraju muškarci s patrijarhalnim vrednosnim okvirom. Patrijarhalni vrednosni okvir stalno negira i kaže –"e, to su lična, ili privatna pitanja". Zbog toga imamo problem i sa nasiljem nad ženama, itd. Silovanje u ratu je samo jedna od posledica, gde se vidi da zapravo nema sfera javnog i privatnog, jer su one isprepletene. Da se ne bi ta stara matrica produžavala, ne samo ovde, nego i na Zapadu, i Zapad ima problem s tim, treba dubinski prići tom pitanju seksualnosti.

Recimo, pitanje erotike pominje se samo u kontekstu seksualnog čina. Erotika je mnogo više. Može da se poveže sa pitanjima prijateljstva, sa pitanjima odnosa prema prirodi itd. Takođe, problemi žudnje i želje. Ljudi o tome uopšte ne govore. Živimo u društvu koje je seksualno frustrirano i koje seksualnost i seks koristi da bi nekog drugog počinio ili potčinio. O tome govori čitav spektar psovki. To je sredstvo. Obično je jednostrano. S tim u vezi, treba imati na umu, ako je neko gej ili lezbijka, to ne znači da nije patrijarhalan. Dakle, i kod njih se dešava da preuzmu tu potpuno heteronormativnu matricu, pa se dele na uloge muškarac-žena, pasivni – agresivni. I opet imamo frustracije. I uvela bih posebno teme ljubavi i teme prijateljstva i politike prijateljstva, a to može sve da se radi nekako zajedno. Nije dovoljno da pričamo protiv govora mržnje, već daimplicitno otvaramo prostor i potencijal ljubavi.
